

המלחמה ורצח יהודי ליטא

כריסטוף דיקמן

ב-24 ביוני 1941, יומיים בלבד לאחר פרוץ המלחמה עם ברית המועצות, נרצחו היהודים הראשונים קילומטרים מעטים מעבר לגבול, ביישוב הליטאי הקטן גרגז'דאי (Gargždai) בשטח ברית המועצות שנכבש על-ידי גרמניה. קומנדו של הסיפ"ו (Sicherheitspolizei, Sipo) והס"ד מטיליזיט (Tilsit) ומחלקה של שופ"ו (Schutzpolizei, Schupo) מממל (Memel) ירו למוות, בשעות אחר הצהריים של אותו יום, ב-201 בני אדם.¹ רצח אזרחים זה היה הראשון בשורה ארוכה של מעשי רצח בירי ברצועת הגבול בליטא. עד 18 ביולי 1941 נרצחו בדרך זו למעלה מ-3,300 בני אדם.

בהסתמך על מעשי הרצח הראשונים ב-24 ביוני בגרגז'דאי, ניסה ההיסטוריון אברהרד יקל (Jäckel) משטוטגרט לאשש את תפיסתו הגורסת שראש איינזצגרופה A, ד"ר ולטר שטלקר (Stahlecker), פקד למן ההתחלה לרצוח "גם נשים וילדים יהודים". מתוך כך, אומר יקל, אפשר להסיק כי שטלקר קיבל הנחיה בעל-פה, במהלך שיחה שהתקיימה ב-17 ביוני 1941 עם הממונה עליו ריינהרד היידריך, ראש המשרד הראשי לביטחון הרייך (Reichssicherheitshauptamt, RSHA), "כי הוא חייב או רשאי להרוג את כל היהודים".² תפיסה זאת, שנודעת לה חשיבות רבה לניתוח ההתרחשות הכוללת של רצח העם ולפירושה, נשענה על חוות הדעת שמסר ההיסטוריון הלמוט קראוסניק (Krausnick) ממינכן כעדות מומחה ב-1958 במשפט הפדרלי בעיר אולם (Ulm), תוך הפנייה לעדויותיהם של נאשמים על מעשי הרצח ברצועת הגבול בליטא. לפי עדויות אלה פקד שטלקר ב-23 ביוני 1941 על ראשי המשטרות המקומיות בטיליזיט "לבצע את הטיפול המיוחד (Sonderbehandlung) בכל היהודים, כולל נשים וילדים, וכן בליטאים החשודים כקומוניסטים".³

לאור מקורות חדשים, אך גם לאור מסמכי המשפט נגד אנשי האיינזצגרופן באולם, יש מקום להטיל ספק בהנחה זו. 10,000-12,000 קרבנות גל הרצח הראשון בליטא הכבושה על-ידי גרמניה, בעיקר יהודים, היו בחלקם הגדול גברים יהודים וקומוניסטים. נשים וילדים יהודים

¹ דוחות אירועים מברית המועצות (Ereignismeldungen, EM), מס' 26, 18 ביולי 1941, Bundesarchiv (BA), R 58/214.

² Eberhard Jäckel, "Die Entschlußbildung als historisches Problem," in Eberhard Jäckel and Jürgen Rohwer (eds.), *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg: Entschlußbildung und Verwirklichung*, Frankfurt a.M., 1987, pp. 9-17, here pp. 16f.

³ Helmut Krausnick, "Hitler und die Befehle an die Einsatzgruppen," in Jäckel and Rohwer, *Mord*, pp. 88-106, here p. 99.

לא נכללו בדרך כלל במבצעי רצח אלה, שנעשו בירי. חלקו הראשון של מאמר זה עוסק בדיון על ההקשר והפקודות הנוגעים למעשי הרצח הראשונים בליטא.

באוגוסט 1941 החל שלב חדש. הממשל האזרחי הגרמני, שנכנס לתפקידו כבר בסוף יולי 1941, עבר למדיניות של רצח האוכלוסייה היהודית כמעט כולה באזורים הכפריים - גברים, נשים וילדים. בערים הגדולות בליטא נערכו החל באוגוסט 1941 סלקציות נרחבות באוכלוסייה היהודית, שרבות נפלו קרבן להן. בתוך חודשים ספורים רצחו שוטרים גרמנים וליטאים בירי, או היכו למוות, לפחות 120,000 יהודים, במעשי טבח שאכזריותם עולה על כל דמיון. המשטרה הליטאית הופעלה על-ידי ממשל הכיבוש הגרמני כבר בימים הראשונים למלחמה, ונמצאה בפיקוח גרמני. מסלקציות אלה שרדו כ-45,000-50,000 יהודים, שנכלאו בגטאות במטרה להעבידם במשך תקופה מסוימת למען כלכלת המלחמה הגרמנית.⁴

חלקו השני של המאמר עוסק בנסיבות שהוליכו למעבר באוגוסט 1941 מן השלב הראשון לשלב השני במדיניות הגרמנית הרצחנית בליטא. אם בתחילה המלחמה ביוני 1941 לא היתה פקודה לרצח מקיף של יהודי ליטא, כפי שאני מנסה להראות - כיצד זה שכעבור שישה שבועות בלבד החליטה ההנהגה הגרמנית לרצוח במאות פעולות של רצח בירי לא רק גברים יהודים, כפי שנהגה עד לאותה עת, אלא גם נשים וילדים? מדוע, בהשוואה לאזורים אחרים בברית המועצות הכבושה, התרחש הרצח בליטא בשלב מוקדם במיוחד ובאופן כמעט טוטלי? כדי להתחקות על המניעים ועל מועד ההקצנה של המדיניות האנטי-יהודית בליטא, יש לשחזר את הפרספקטיבות של מקבלי ההחלטות הגרמנים בכל הקשור להתרחשויות: כיצד ראו האחראים הגרמנים האזוריים את המצב, וכיצד הצטייר זה בעיני הנהגת הרייך.

בקיץ ובסתיו 1941 עמדה במוקד תשומת הלב של המשטר הנציונל-סוציאליסטי המלחמה נגד ברית המועצות, שנפתחה בציפיות גבוהות. טענה שהועלתה תכופות דיברה על זיקה אידאולוגית הדוקה בין מטרות המלחמה הגרמניות, צורת ניהול המלחמה ורצח היהודים. אנדריאס הילגרובר (Hillgruber) גורס שההנהגה הגרמנית הגתה כבר באביב 1941 את המלחמה נגד ברית המועצות כ"מלחמה של השקפת עולם" (Weltanschauungskrieg), שנועדה להשמיד את ה"בולשוויזם היהודי" ולהמציא "מרחב מחייה" (Lebensraum) לעם הגרמני.⁵ פירושו של דבר שבזמן המלחמה כבר היתה קיימת הכרעה בדבר רצח יהודי מזרח

⁴ סקירה כללית על רצח יהודי ליטא אצל: יצחק ארד, "הפתרון הסופי" בליטא באספקלריית התיעוד הגרמני, יד ושם - קובץ מחקרים, י"א (1976), עמ' 181-209. מספרי הקרבנות והניצולים היהודים הם מספרי מינימום. כמעט שאי אפשר לבצע עוד בדיקות לגילוי המספרים המדויקים. יש להניח שמספר יהודי ליטא שנרצחו עד סוף 1941, 175,000, שנוקבת בו דינה פורת, הוא גבוה במקצת: Dina Porat, "The Holocaust in Lithuania: Some Unique Aspects," in David Cesarani (ed.), *The Final Solution: Origins and Implementation*, London/New York, 1994, pp. 159-174, here p. 161.

⁵ Andreas Hillgruber, "Die 'Endlösung' und das deutsche Ostimperium als Kernstück des rassen ideologischen Programms des Nationalsozialismus," in VfZ, 20 (1972), pp. 133-153; Gerd R. Ueberschär, "Der Mord an den Juden und der Ostkrieg: Zum Forschungsstand über den Holocaust," in Heiner Lichtenstein and Otto R. Romberg (eds.), *Täter - Opfer - Folgen: Der Holocaust in Geschichte und Gegenwart*, Bonn, 1995, pp. 49-81.

אירופה. מחברים אחרים, לעומת זאת, הדגישו שרק מהלכה השלילי הבלתי צפוי של המלחמה הניע את הנאצים, מתוך השקפת העולם האנטישמית שלהם, לעבור למדיניות של רצח היהודים כ"קרבן וכנקמה" על קשיי ניהול המלחמה ועל סכנת מפלתו הצפויה של הרייך השלישי, כביכול מתוך "שאיפת נקם" (Rachsucht).⁶

הספקות בשאלה האם טיעונים אלה די בהם לניתוח היחסים הקונקרטיים שבין המלחמה, האנטישמיות ורצח היהודים בברית המועצות הכבושה, משמשים נקודת מוצא לעיונים שלהלן על המערכות והמניעים של המדיניות הגרמנית הרצחנית בליטא בקיץ ובסתיו 1941.

שלב מבצעי הרצח הראשונים בירי והפוגרומים בחודשי יוני-יולי 1941

במסגרת ג'יס (Heeresgruppe) צפון הוטלה על חטיבת החי"ר 176, שהשתייכה לדיוויזיית החי"ר 61 בפיקודו של גנרלמאיור רוברט זטלר (Sattler), המשימה לכבוש ביום הראשון להתקפה על ברית המועצות את העיירה גרגז'דאי, שבה עבר הכביש היחיד בגזרת הקורפוס. חשיבות אסטרטגית רבה נודעה לגשר שהיה נטוי שם מעל הנהר מינייה (Minija), ואפשר היה לכבושו בתנועת איגוף סביב גרגז'דאי. אולם כוונת הגדוד השני "לכבוש את המקום בהפתעה" נכשלה בשל ההגנה העיקשת של יחידות גבול רוסיים על יישוב זה.⁷ בלחימה, שנמשכה עד ל-22 ביוני אחר הצהריים, נפלו כ-100 חיילים גרמנים. אלף יהודי העיירה, שמנתה כ-3,000 תושבים, התגוררו בעיקר בחלקה המערבי, בדיוק באזור שבו נמצאו עמדותיהן של יחידות הגבול הרוסיות ואשר על כן ניטשו בו הקרבות העזים ביותר.⁸ יחידות גרמניות דיווחו ש"גם אזרחים" השתתפו בקרבות.⁹ ב-23 ביוני כונסו בכיכר השוק תושבים רבים של העיירה, שבחלקם הגדול ניסו למצוא מחסה במרתפי בתים. שם הפרידו ככל הנראה שוטרי גבול מִמְמל וסייענים ליטאים מגרגז'דאי את האוכלוסייה היהודית ואת מי שנחשדו כקומוניסטים משאר האוכלוסייה. כ-600-700 יהודים אולצו לעשות את הלילה בגן העיר. שוטרי הגבול כלאו את הגברים היהודים מגיל 15 ומעלה בשדה ממערב ליישוב, תחת משמר של אנשי מכס גרמנים.¹⁰ בתוקף הסמכויות לנקיטת צעדי ענישה קולקטיבית נגד

⁶ Philippe Burrin, *Hitler und die Juden: Die Entscheidung für den Völkermord*, Frankfurt a.M., 1993, p. 172; Arno J. Mayer, *Krieg als Kreuzzug: Das Deutsche Reich, Hitlers Wehrmacht und die "Endlösung"*, Reinbek, 1989, p. 660

⁷ ההליך המשפטי בבית משפט המחוזי באולם נגד ברנרד פישר=שוודר (Fischer=Schweder) ואחרים, עדות מפקד המחלקה של 3.1. R. 176 ב=30 בינואר 1957, Staatsarchiv Ludwigsburg, EL 322, vol. 8, Bl. 1955.

⁸ עדויות תושבי גרגז'דאי, שם, Felixas S., vol. 8, Bl. 2095-2097.

⁹ Walther Hubatsch, *Die 61. Infanterie-Division 1939-1945: Ein Bericht in Wort und Bild*, Friedberg, 1983, p. 18

¹⁰ כתב אישום נגד פישר=שוודר ואחרים, כרך 13, עמ' 3374. הרופא היהודי ד"ר אוקסמן (Uksmann), ששירת כרופא מחוזי בשלטון הסובייטי, והרב מאיר לוין, עונו באכזריות ונרצחו. השווה: פנקס הקהילות ליטא, ירושלים תשנ"ו, עמ' 190.

האוכלוסייה האזרחית במקומות שבהם הופעלה התנגדות,¹¹ דיווח מפקד מחלקה גרמני, באישור מפקדת הדיוויזיה, לתחנת משטרת הגבול הסמוכה על הקרבות בגרגז'דאי. ה"עניין" הופקד בידי זו האחרונה, מכיוון שהמחלקה היתה חייבת להדביק את הגדוד שכבר התקדם הלאה. היחידות המוסעות של הוורמכט לא היו אמורות לבצע "פעולות סריקה וטיהור" בכוחות עצמן, כי משימותיהן העיקריות היו "לחימה ותנועה".¹² קומיסריאט משטרת הגבול בממל דיווח לתחנת הגסטפו הממונה עליו בטילזיט, שפנתה אל המשרד הראשי לביטחון הרייך בשאלה מה יש לעשות לנוכח ריבוי המקרים של תפיסת תושבים על-ידי הוורמכט.¹³

ב-24 ביוני נפגשו ראש תחנת הגסטפו, הנס-יואכים בֶּ-מה (Böhme), וראש הס"ד, ורנר הרסמן (Hersmann), עם שטלקר. בניגוד לעדותם של בֶּ-מה והרסמן במשפטם ב-1958, שם טענו כי קיבלו פקודה משטלקר לבצע את מעשי הרצח בגרגז'דאי, עולה תמונה שונה בתכלית מן הדוח שלהם מ-1 ביולי 1941 למשרד הראשי לביטחון הרייך. בדוח נאמר כי ב-24 ביוני הם דנו במצב עם שטלקר, שהביע את "הסכמתו העקרונית לפעולות טיהור באזור הגבול הגרמני".¹⁴ מסמך זה אין בו אף לא מילה על פקודה כלשהי, אלא על "הסכמתו" של שטלקר. אפשר להסיק מכך כי שטלקר הגיב על הצעות שהעלו בֶּ-מה והרסמן. כעבור 17 שנה הוטעה בית המשפט באולם על-ידי עדויותיהם של הנאשמים, כשטענו כי פעלו בלחץ "פקודות כובלות" (Befehlsnotstand).

יש להניח כי תחנת הגסטפו בטילזיט הורתה למפקד הגסטפו, ד"ר אריך פרובן (Frohmann), ולמפקד הס"ד, אדווין זקות (Sakuth) מקומיסריאט משטרת הגבול בממל, לעשות הכנות לרצח בירי של 200 גברים בגיל השירות הצבאי. ב-24 ביוני נורו למוות 200 גברים, רובם יהודים ומקצתם קומוניסטים, על-ידי קומנדו של אנשי שופ"ו מממל בניצוחה של תחנת הגסטפו בטילזיט ושל קומיסריאט משטרת הגבול בממל, לאחר שנלקחו מהם חפצי הערך שלהם. אישה אחת שהיתה נשואה לקומיסר רוסי נרצחה גם כן. שאר הנשים והילדים היהודים נכלאו באסמי שדה בקצהו השני של היישוב תחת משמר של משטרה ליטאית, והנשים נלקחו לעבודות כפייה. כמעט שלושה חודשים לאחר מכן, ב-14 וב-16 בספטמבר,

¹¹ צו מטעם היטלר מ-13 במאי 1941 ביחס להנהגת שיפוט מלחמתי במרחב "ברברוסה" ולנקיטת צעדים מיוחדים על-ידי כוחות הצבא. ציטוט מתוך: *Anatomie des SS-Staates*, vol. 2: Martin Broszat, Jacobsen and Helmut Krausnick (eds.), *Konzentrationslager, Kommissarbefehl, Judenverfolgung*, Munich, 1989, pp. 182f.

¹² איגרת נלווית מ-24 במאי 1941 מטעם בראוכיטש (Brauchitsch) ל"צו השיפוט המלחמתי" מ-13 במאי 1941, ציטוט מתוך: שם, כרך 2, עמ' 185-186.

¹³ EM מס' 2, 23 ביוני 1941, BA, R 58/214.

¹⁴ מכתב רשום מ-1 ביולי 1941, מאת תחנת הגסטפו בטילזיט למשרד הראשי לביטחון הרייך, IV A 1, הנדון: *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen Ludwigsburg (ZStL), Sammlung UdSSR, Ordner 245 Ag, no. 254-257, Bl. 2-5*.

נורו למוות כ-300 נשים וילדים בידי אנשי משטרה גרמנים וליטאים, בשתי אקציות שנערכו ביער קטן במרחק 6-7 קילומטר צפונית מזרחית לגרגז'דאי.¹⁵

תחנת הגסטפו בטילזיט קיבלה את הסכמתו של שטלקר לא רק לרצח קומוניסטים וגברים יהודים בגרגז'דאי, אלא גם למבצעי רצח נוספים באזור הגבול בליטא. כבר ביום שלמחרת, ה-25 ביוני, רצח בירי אותו קומנדו 214 גברים ואישה אחת בקרטינגה (Kretinga), ויומיים לאחר מכן, 111 גברים בפלנגה (Palanga). ב-25 ביוני פסחו הרוצחים בקרטינגה לפי הוראה מפורשת על הנשים והילדים היהודים, כפי שמלמד דוח הגסטפו.¹⁶ בפלנגה הקצה מפקד המקום, ששימש בו זמנית כמפקד בסיס חיל האוויר, קומנדו של יורים שמנה 16-20 איש ממחלקה 6 של פרחי טיס של כנף מטוסי קרב שהיתה מוצבת בשדה התעופה הסמוך.¹⁷ כבר לפני כן נכלאו הגברים היהודים בבית הכנסת על-ידי חיילי לופטוופה מלהק המטוסים (Luftflotte 1), והנשים הוחזקו בבידוד באחוזת פרישמנצ'איי (Pryšmančiai). כמו בגרגז'דאי, הנשים והילדים היהודים מפלנגה ומקרטינגה נרצחו חודשיים לאחר מכן, בסוף אוגוסט ובתחילת ספטמבר 1941, בידי יחידות גרמניות וליטאיות.

במהלך מבצעי הרצח הראשונים הוקם איינזצקומנדו נוסף בשיתוף פעולה בין יחידות ורמכט, קומיסריאט משטרת הגבול בממל ותחנת הגסטפו בטילזיט, בניצוחו של מפקדה השאפתן הנס-יואכים בֶּ-מה.¹⁸ קומנדו זה צויד בסמכויות נרחבות לביצוע "פעולות טיהור" ברצועת הגבול הליטאית, תפקיד שיועד למעשה לזונדרקומנדו 1b בפיקודו של אריך ארלינגר (Ehrlinger), ואחריו לאיינזצקומנדו 3 בפיקודו של קרל יגר (Jäger). ב-4 ביולי הוענקו סמכויות אלה על-ידי היידריך לשאר יחידות האיינזצקומנדו. היידריך נתן לשלוחות הגסטפו "היתר לבצע פעולות טיהור בשטחים הכבושים המשתרעים מול גזרות הגבול שלהן", לדבריו כדי להבטיח את חופש התנועה של האיינזצגרופן ויחידות האיינזצקומנדו ולהקל את הנטל עליהם.¹⁹

אסטרטגיות ההגנה שנקטו הנאשמים במשפט באולם ב-1958 הן שהולידו את האגדה ששטלקר והיידריך העבירו לתחנת הגסטפו בטילזיט בתחילת המלחמה את הפקודה לרצוח גברים, נשים וילדים יהודים. במשפט זה, כמו במשפט האיינזצגרופן בנירנברג, לא היה

¹⁵ רחל ימאי (Jamai) היתה הניצולה היחידה ממבצעי רצח אלה. ראה: פנקס הקהילות ליטא, עמ' 190.
¹⁶ "לפי שעה לא בוצעה אקציה נוספת, כיוון שבקרטינגה נותרו רק נשים וילדים יהודים". מכתב רשום מאת תחנת הגסטפו בטילזיט אל המשרד הראשי לביטחון הרייך מ-1 ביולי 1941, ראה הערה 14.
¹⁷ ההליך המשפטי נגד H.H. St. במשפט זה תועדו תיאורים מפורטים של מעשי הרצח שבוצעו בידי אנשי לופטוופה. לפי שעה אי אפשר לברר את היקף ההשתתפות של יחידות ורמכט בפעולות הרצח בקרטינגה. ZStL, 207 AR-Z 72/60.

¹⁸ Jürgen Matthäus, "Jenseits der Grenze: Die ersten Massenerschießungen von Juden in Litauen (Juni-August 1941)," in ZfG, 44 (1996), pp. 101-117. מתאוס לא התחשב בתפקיד שמילא הוורמכט מכיוון שלא עיין במסמכי המשפט בארכיון המדינה בלודוויגסבורג, ומכיוון שחומר הראיות המתאים אינו כלול בכתב האישום וגם לא בפסק הדין.

¹⁹ פקודת מבצע מס' 6 מטעם היידריך אל ראשי האיינזצגרופן, 4 ביולי 1941, המרכז לשמירת אוספי תעודות היסטוריות, מוסקווה, (לשעבר - Tsentralnyy Istoriko-Dokumentalnyiye Kollektivy (TKIDK) Tsentr Khreneniya Istoriko-Dokumentalnyiye Kollektivy (TKIDK) 500-5-3, Bl. 48 (Osoby).

מדובר במסכת העובדות ההיסטורית, אלא ב"קו ההגנה" שנועד לנקות מאשמה את הנאשמים.²⁰ "הסכמתו" של שטלקר, "אישורו" של היידריך והעובדה שתחילה נרצחו בעיקר גברים יהודים כשירים לשירות צבאי וקומוניסטים, סותרים בבירור את ההנחה שכבר בתחילת המלחמה היו פקודות מוגדרות לרצח האוכלוסייה היהודית כולה בברית המועצות הכבושה. כשמפקד המשטרה הליטאי באליטוס (Alytus), עיר בדרומה של ליטא, הציע לגרמנים ב-30 ביוני 1941 מיזמתו לרצוח בתוך ימים מעטים, בעזרת יחידה ליטאית של 1,050 שוטרים ופרטיזנים ליטאים, את כל יהודי האזור, דחה הצד הגרמני את הצעתו.²¹

לעומת זאת קיימות ראיות ברורות המצביעות על מערכת פקודות שונה שחלה על יחידות האינזצקומנדו בליטא בתחילת המלחמה: הנס-יואכים ב.מה, מפקד תחנת הגסטפו בטיליזיט, שניצל את המצב ששרר בימים הראשונים למלחמה כדי להתמנות לראש אינזצקומנדו, קיבל ככל הנראה הוראה מאת שטלקר, או לחלופין מאת היידריך, "לירות למוות בגברים יהודים בני 16 ומעלה וקומוניסטים מסוכנים". ב.מה עצמו נתלה בפקודה כזאת לשם הגנה במשפטו, כשניסה למצוא צידוק לעצמו נוכח האשמתו ברצח נשים וילדים יהודים.²² ביחס לאזור הסמוך, סביב העיר קובנה, קיים תיעוד על פקודה דומה: ב-15 באוגוסט הורה האופטשטורמפירר-ס"ס יואכים המן (Hamann), מאינזצקומנדו 3 בקובנה לראש האורפ"ו (Ordnungspolizei, Orpo) הליטאי לאסור את כל הגברים היהודים בני 15 ומעלה בקומיסריאט האזורי קובנה, ואת כל הנשים היהודיות שעסקו בפעילות קומוניסטית, ולהחזיקם בבידוד.²³ ב.מה אמנם מסר את עדותו בקשר לשאלת אחריותו לרצח בירי של נשים וילדים, ופקודתו של המן למשטרה הליטאית ניתנה במועד מאוחר יותר; אולם הדרך שבה בוצעו מעשי הרצח בשבועות ראשונים אלה למלחמה מוכיחה את דבר קיומה של הוראה לרצוח גברים יהודים בני 15 ומעלה ואת כל התושבים שנחשדו כקומוניסטים.

היחידים שלא נרצחו, על-פי הוראה מפורשת, היו אותם גברים יהודים שנחשבו כחיוניים להמשך הפעלתם של מפעלים חשובים למלחמה, במיוחד בעלי מקצוע יהודים. יהודים אלה הושארו בחיים בעקבות התערבויות מצד רשויות כלכליות גרמניות, במטרה להעבידם בגטאות לצורכי המלחמה. ההוראה הכללית לכך הגיעה מן המטה הכלכלי מזרח (Wirtschaftsstab Ost) אל הרשויות הכלכליות האזוריות ב-15 ביולי 1941. הוטל עליהן

²⁰ Alfred Streim, "Zur Eröffnung des allgemeinen Judenvernichtungsbefehls," in Jäckel and Rohwer, *Mord*, pp. 107-119, here p. 111

²¹ איגרת מאת "ראש ההגנה העצמית" במחוז אליטוס, יו"ר ועדת מינהלת המחוז וראש משטרת המחוז אל מפקד העיר הגרמני באליטוס, מ=30 ביוני 1941, הארכיון הליטאי המרכזי, Lietuvos Centrinis Valstybes Archyvas (LCVA), R 1436-1-29, Bl. 12f

²² פסק דין מ=29 באוגוסט 1958 נגד פישר=שוודר ואחרים, ציטוט מתוך: C. R. Rüter and Adelheid L. Rüter=Ehlermann (eds.), *Justiz und NS-Verbrechen: Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945-1966*, Amsterdam, 1976, vol. 15, p. 201

²³ חוזר מאת המן אל ריוויטיס (Reivytytis) מ=15 באוגוסט 1941, LCVA, R 693-2-2, Bl. 2

"לפעול להשגרת בעלי מקצוע יהודים במפעלים שתוצרתם חשובה למלחמה, אם אי אפשר למצוא להם מחליפים ואם המשך הייצור תלוי בהם".²⁴

דרך הפעולה השיטתית של האיינזצקומנדו של תחנת הגסטפו בטילזיט ביישובי אזור הגבול בליטא - המאסר הממוקד של קבוצות מסוימות של קומוניסטים וגברים יהודים ורציחתם, בידוד האוכלוסייה היהודית באזורים מסוימים ביישובים, בדרך כלל בפאתיהם - אופיינית לזאת של המשטרה הגרמנית והליטאית עד אמצע אוגוסט בליטא כולה. איינזצקומנדו 3 בקובנה, ואותו חלק מאיינזצקומנדו 2 שפעל בצפונה של ליטא עד תחילת אוקטובר, פעלו גם הם בצורה דומה.

אונטרשטורמפירר-ס"ס קרומבך (Krumbach) מתחנת הגסטפו בטילזיט תיאר בחקירתו על רצח בירי של גברים יהודים בקרטינגה את המצב ששרר ביוני 1941, ביתר בהירות משעשו זאת הממונים עליו בעדותם בבית המשפט. קו ההגנה של הללו התבסס על כך שפעלו מתוך אילוץ לבצע פקודות כובלות. על השאלה: "מה הוסבר לך ביחס לכוונה לרצוח את כל היהודים? האם דובר גם על נשים וילדים?" השיב קרומבך:

במה והרסמן הסבירו לי אז שלפי פקודה מטעם הפירר יש להשמיד את כל יהדות מזרח אירופה, המשמשת כתגבורת של דם (blutsmässiger Nachschub) ליהדות העולמית, כדי להנחית על היהדות העולמית את מהלומת ההשמדה הניצחת. באותו זמן לא היתה הנמקה זאת משום חידוש והיתה חלק מן האידאולוגיה של המפלגה. יחידות האיינזצקומנדו של הסיפ"ו והס"ד יועדו על-ידי הפירר לבצע משימה זו (. . .) על שאלתי מה ייעשה בנשים ובילדים היהודים שייוותרו וגם בבני משפחות הקצינים הסובייטים, אשר בסופו של דבר יש לדאוג לצורכיהם ולהאכילם, נעניתי שאלה יועברו קרוב לוודאי למחנות מיוחדים. אולם פרטים מדויקים על כך טרם נודעו באותו זמן, ובחלקם אף לא היו בשלים לפרסום.²⁵

פטר לונגרין (Longerich) מניח בספרו, שראה אור ב-1991, ש"למפקדי יחידות ההשמדה ניתנה מין סמכות כללית לרצח האוכלוסייה היהודית בשטחים הכבושים ללא הגבלה מספרית, סמכות שכוונה תחילה בעיקר נגד גברים".²⁶ גם אם הדעת נותנת שהתזה של לונגרין בדבר "טכניקת פקודות המבוססת על פעולת גומלין" נכונה,²⁷ ברי כי ההנחה בדבר "סמכות כללית" (Generalermächtigung) שניתנה למפקדי האיינזצקומנדו מעורפלת מדי. יהיה זה מדויק יותר לדבר על תפיסה משטרית-ביטחונית ספציפית, שראתה בטרור וברצח

²⁴ איגרת טלגרפית מאת המטה הכלכלי מזרח (WiStab Ost) אל מערכת תפוצה B מ-15 ביולי 1941. הנדון: העסקת בעלי מקצוע יהודים. ארכיון המדינה של לטביה, Latvijas Valsts Arhivs (LVA), P 70-2-52, Bl. 202.

²⁵ ההליך המשפטי נגד אלפרד קרומבך ואחרים, חקירתו של אלפרד קרומבך ב-7 באוקטובר 1958, כרך 1, עמ' 207 AR-Z 51/58, 87/86. ZStL.

²⁶ Peter Longerich, "Vom Massenmord zur 'Endlösung': Die Erschießungen von jüdischen Zivilisten in den ersten Monaten des Ostfeldzuges im Kontext des nationalsozialistischen Judenmords," in Bernd Wegner (ed.), *Zwei Wege nach Moskau: Vom Hitler-Stalin-Pakt zum "Unternehmen Barbarossa"*, Munich, 1991, pp. 251-274, here p. 267.
²⁷ שם, עמ' 269.

אמצעים שיש לעשות בהם שימוש שיטתי בניהול המלחמה, תפיסה שלאורה התנהלו פעולותיהן של יחידות הרצח הגרמניות בחודשים הראשונים. התבטאויות רבות שהושמעו לפני ה-22 ביוני 1941 ואחריו מצביעות על כך שמטרתה העיקרית של ההנהגה הפוליטית, הצבאית והמשטרתית-ביטחונית הגרמנית היתה להשמיד במהירות האפשרית את "שכבת ההנהגה היהודית-בולשווקית", אשר התפיסה הנציונל-סוציאליסטית ראתה בה את גרעין המדינה הסובייטית. תפיסה זאת עלתה בקנה אחד עם הקו שהתווה היטלר: "יש להשמיד את האינטליגנציה היהודית-בולשווקית, כשכבה ה'מדכאת' את העם".²⁸ ההנהגה הגרמנית סברה שרציחת "נושאי השקפת עולם" חשובים אלה תחיש לאין שיעור את קריסת המדינה הסובייטית.

דרך הפעולה המשטרתית-ביטחונית נגד שכבת ההנהגה הפולנית, שננקטה בפולין מספטמבר 1939 ואילך, היתה דגם לתפיסה זאת,²⁹ ושימשה בגנרל-גוברנמן כאמצעי להשגת "שליטה מוחלטת בעם הפולני במרחב זה". היא הפכה בידי שלטון הכיבוש הגרמני לשליטה קבועה, כשהטיל היטלר על המושל הכללי פרנק את המשימה הבאה: "יש לחסל במלואה את שכבת ההנהגה שגילינו בפולין, ואת מה שיצמח מחדש עלינו לאסור ולסלק מחדש בתוך פרק זמן מתאים".³⁰ תפיסה זאת, בצורה מוקצנת ומורחבת, היתה עתידה לשמש קו מנחה במלחמה נגד ברית המועצות והקיפה עתה גם את הגברים היהודים ה"כשירים לשירות צבאי" (wehrfähigen).

הדין שהתנהל באביב 1941 לפני המלחמה על תכניות הרצח, מראה שפקודת הקומיסרים (Kommissarbefehl) וצו תחום השיפוט (Gerichtsbareitserlaß) התייחסו לא רק לקומיסרים הפוליטים בצבא האדום, אלא לכל מה שהנאצים הגדירו ה"שכבה הנושאת" (Trägerschicht) של המדינה הסובייטית, שרציחתה חולקה בסופו של דבר בין צבא היבשה (Heer) ובין האיינזצגרופן. עקב מחסור בכוח אדם הביע אלפרד רוזנברג (Rosenberg) ב-25 באפריל 1941 את התנגדותו ל"השמדה כוללת של כל בעלי התפקידים בשלטון המרכזי, בשלטון המקומי ובכפרים. ביעור כולל שלהם במהלך הפעולות המלחמתיות הראשונות ואף מאוחר יותר, לאחר שיוקם ממשל אזרחי, יהיה צעד פוליטי וחברתי אשר אין ספק שיתנגם בצורה קשה בעתיד".³¹ אולם לא היתה מחלוקת בכל הקשור ל"קומיסרים הבכירים והבכירים ביותר". מובן מאליו, כך רוזנברג, "שמדרך הטבע יש להשמיד את רבבות המדכאים האלה של עמי המזרח".³² הנהגת הוורמכט, לעומת זאת, התנגדה להגבלה "לחסל רק בעלי

²⁸ רישום מ-3 במרס 1941: Percy E. Schramm (ed.), *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (KTB OKW)*, Munich, 1982, vol. 1, p. 341.

²⁹ Uwe Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich*, Düsseldorf, 1972, p. 305.

³⁰ Frank Hans, *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen, 1939-1945*, Werner Präg and Wolfgang Jacobmeyer (eds.), Stuttgart, 1975, pp. 211f.

³¹ תזכיר מס' 3. הנדון ברית המועצות, עמ' 7 ואילך, תעודות נירנברג PS 1020. ההדגשות במקור.

³² שם, עמ' 6 ואילך.

תפקידים בכירים ובכירים ביותר", מכיוון שהצורך "להפריד בין בעלי הדרגות השונות" נראה לה כגוזל זמן וקשה מדי.³³

בגרסה האחרונה של "הנחיות לטיפול בקומיסרים פוליטים" מ-6 ביוני 1941 לא דובר עוד על "טיפול בבעלי תפקידים פוליטיים", אלא בהנחיות לוורמכט כיצד לטפל בקומיסרים פוליטיים, אם כי במובן רחב של המילה.³⁴ ניתנה הוראה לוורמכט להשאיר את הטיפול בשאר ה"שכבה הנושאת" בשטחים שייכבשו בברית המועצות לדיוויזיות האבטחה ולאיינזצגרופן שיבואו בעקבותיו, שכן יעמוד לרשותם זמן רב יותר ל"מיון" בעלי התפקידים הפוליטיים ולבדיקתם. קצין האפסנאות הראשי אדוארד וגנר (Wagner) סיכם עם היידריך את חלוקת העבודה: דיוויזיות האבטחה יתמקדו בדרכים הראשיות, בעוד ש"כוחות הרייכספירר-ס"ס יפעלו בעיקר בעורף המרחב הצבאי ובריחוק מדרכי התעבורה הראשיות".³⁵ המטרות לטווח קצר וארוך לא נראו כסותרות אלה את אלה, שכן רצח הקומוניסטים והגברים היהודים היה צפוי ליצור את ה"בסיס לחיסולו הסופי של הבולשוויזם" ולקיים את ה"ביטחון במרחבים שבין דרכי הובלת התגבורת".³⁶

הסבריו הידועים של היידריך, באיגרת מ-2 ביולי 1941 אל קציני הס"ס והמשטרה הבכירים, נועדו אפוא "לפגוע בצורה יעילה ככל האפשר בשכבת ההנהגה היהודית-בולשוויקית".³⁷ הוראותיו של היידריך מתחשבות בהשגותיו של רוזנברג מסוף אפריל 1941, שתבע "לא לרצוח ללא שיור אנשי גופים כלכליים, איגודים מקצועיים וגופים מסחריים". מבין בעלי התפקידים הזוטרים נועדו להירצח ה"קיצונים בלבד", זאת לעומת ההוראה לרצוח לאלתר את כל הפעילים הפוליטיים מן הדרגים הבינוניים והבכירים.

יש לנתח במקביל את הפקודות שנתן היידריך לסיפ"ו ואת הפקודות הנפשעות שניתנו לוורמכט כביטוי לחלוקת התפקידים ב"מלחמת השקפות העולם", שנועדה להיערך במשותף. שתי שרשרות הפקודות קשורות זו בזו על-ידי התפיסה המשטרית-ביטחונית, שגרסה כי יש לרצוח את שכבת ההנהגה של המדינה הסובייטית כדי להכניע במהירות את הארץ כולה.

³³ הערה בעת הרצאה מפי טיפלסקירך (Tippelskirch), OKW/WFSt/Abt. 1/ (IV/Qu), מ=12 במאי 1941. מצוטט מתוך: *Anatomie des SS-Staates*, vol. 2, pp. 179f.

³⁴ הנחיות מטעם הפיקוד העליון של הוורמכט, מ=6 ביוני 1941, לטיפול בקומיסרים פוליטיים. ציטוט מתוך: *Anatomie des SS-Staates*, vol. 2, pp. 188-191.

³⁵ כך וגנר ב=15 וב=16 במאי 1941 בדיון עם דיוויזיית האבטחה 285, שפעלה באזור הבלטי. ציטוט מתוך: Ralf Ogorreck, *Die Einsatzgruppen und die "Genesis der Endlösung"*, Berlin, 1996, p. 42.

³⁶ הסברים ב=6 ביוני 1941 מפי נוקמן (Nockemann), ראש אגף II במשרד הראשי לביטחון הרייך, בדיון עם קצין האפסנאות הראשי וגנר, נציגי הסיפ"ו, קציני צבא ומחלקת האבטחה במפקדה העליונה של הוורמכט. ציטוט מתוך: Ralf Ogorreck, *Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD im Rahmen der "Genesis der Endlösung": Ein Beitrag zur Entschlußbildung der "Endlösung der Judenfrage" im Jahre 1941*, Ph.D. dissertation, FU Berlin, 1992, unpublished, p. 42. הספר של עבודת הדוקטורט של אוגורק, הנזכרת בהערה 35, חסרים למרבה הצער 51 עמודים (עמ' 36-87), שם מתואר ומנותח ביסודיות חסרת תקדים התהליך שבו נולדו הפקודות הנפשעות.

³⁷ כך הניסוח ב=EM' 43 מ=5 באוגוסט 1941, BA, R 58/214. איגרתו של היידריך מ=2 ביולי 1941, ציטוט מתוך: Peter Longerich (ed.), *Die Ermordung der europäischen Juden*, Munich, 1989, pp. 116-118.

היהדות נתפסה על-ידי הנהגת המשד הראשי לביטחון הרייך והסיפ"ו שסביב היידריך, אך גם הרחק מעבר לחוג זה, כבסיס ה"גזעי" של הבולשוויזם. רצח הגברים היהודים נתפס כאן כצורה של מילוי הפקודה לחיסול שכבת ההנהגה הסובייטית.³⁸

כצעד ראשון נרצחו לפיכך הגברים שנמנו עם "שכבת האינטליגנציה היהודית", לא רק ברצועת הגבול של ליטא אלא ברחבי ליטא כולה.³⁹ דרך הפעולה השיטתית של המשטרה הגרמנית והליטאית בערי ובכפרי ליטא, שלפיה השכבה היהודית הגבוהה בכל יישוב זוהתה, נאסרה ולבסוף נרצחה, מוצאת את הסברה בתפיסה זאת של טרור קיצוני מונע. גם הפוגרומים הרבים, שנערכו ביישובים רבים בליטא בשבועות הראשונים שלאחר תחילת המלחמה, התאפיינו בדרך כלל בצביון של פעולה שיטתית: שוטרים ליטאים, ובמקרים רבים גם שוטרים גרמנים, ביצעו מעצרים ממוקדים. ביישובים אחדים, ובעיקר בקובנה, הסלימו הפעולות עד כדי פוגרומים רצחניים שנערכו ביזמת מפקד איינזצגרופה A, שטלקר, שבמסגרתם הותקפו רובעי מגורים יהודיים שלמים. במשך שני לילות נרצחו בקובנה לבדה בצורה ברברית למעלה מ-2,000 יהודים. אף שאיינזצקומנדו 7a דיווח מווילנה למשרד הראשי לביטחון הרייך ש"מאמצי הטיהור העצמי" גוברים והולכים, לא צלח הניסיון לארגן שם ציד אדם רצחני מעין זה.⁴⁰ למרות הכול הושגה מטרה אחת של הפוגרומים, והיא שמיד בעקבותיהם נפתחה "אקציה של מאסרים", שבמסגרתה נאסרו קומוניסטים וגברים יהודים.⁴¹ אולם חישוביו של היידריך הרחיקו לכת אף מעבר לכך. מפקדי האיינזצגרופן קיבלו הוראה לפעול כך שפוגרומים אלה ייראו כאילו התלקחו באופן "ספונטני" על-ידי הליטאים, שביקשו להיפרע מן "היהודים" על הפעילות הבולשוויקית שיוחסה להם במעשי טבח אכזריים וברצח המונים בריי. בדרך זו קיווה היידריך למנוע חשיפה "כלפי חוץ" של אחריות הסיפ"ו הגרמני למעשי רצח אלה.⁴³ ואכן, הסיפ"ו הופיע לנוכח פוגרומים "פרועים" מעין אלה כשומר על הסדר, וכאן אפשר בהחלט לזהות הקבלות לניצול הפוגרומים שהתרחשו בגרמניה ב-9 בנובמבר 1938 על-ידי הנהגת הסיפ"ו והס"ד.⁴⁴ היידריך ביקש ליצור בסיס לגיטימציה כלפי "חוגים גרמניים" להחרפת המדיניות האנטי-יהודית. לטענתו, אפילו לצורך השמירה על

³⁸ Ulrich Herbert, *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft; 1909-1989*, Bonn, 1996, pp. 163-180, 237-245

³⁹ EM מס' 32, מ=24 ביולי 1941, BA, R 58/214.

⁴⁰ EM מס' 9, מ=1 ביולי 1941, BA, R 58/214.

⁴¹ EM מס' 10, מ=2 ביולי 1941, BA, R 58/214.

⁴² היידריך התייחס לעניין זה בעל-פה ב=17 ביוני, הזכיר אותו פעם נוספת ב=29 ביוני ונתן את ההוראה בכתב ב=2 ביולי 1941. Longerrich, *Ermordung*, pp. 116-119.

⁴³ הדוח הכולל של איינזצגרופה A מ=15 באוקטובר 1941. שם נאמר: "אך לא היה זה דבר בלתי רצוי שהוא (הסיפ"ו הגרמני) לא ייחשף ברבים, לפחות לא מיד, בכל הקשור לצעדים יוצאי הדופן בחומרתם, שהיו בהכרח מתקבלים בתדהמה גם בחוגים גרמניים. כלפי חוץ צריך היה להראות שהאוכלוסייה המקומית עצמה, כתגובה טבעית על עשרות שנות דיכוי על-ידי היהודים ועל הטרור מצד הקומוניסטים, ביצעה בעת האחרונה ביזמתה את הצעדים הראשונים." TKIDK, 500-4-93.

⁴⁴ Ulrich Herbert, "Von der 'Reichskristallnacht' zum 'Holocaust': Der 9. November und das Ende des 'Radauantisemitismus,'" in Herbert, *Arbeit, Volkstum, Weltanschauung: Über Fremde und Deutsche im 20. Jahrhundert*, Frankfurt a.M., 1995, pp. 59-79

השקט והסדר ולשם הדו-קיום עם האוכלוסייה המקומית באזורים אלה העתידים להימצא בשליטתו של סגל גרמני, האוכלוסייה היהודית חייבת להיעלם מן השטחים הכבושים. הסיפ"ו שאף להציג את עצמו כמעין קוטב נגדי ממוסד ל"זעם ההמון הפרוע", ותבע לעצמו סמכות ניהול בלעדית מול שלטונות גרמניים אחרים בכל הקשור למדיניות האנטי-יהודית בברית המועצות הכבושה; אולם רק ב-1943 זכה לסמכות גורפת זאת.

לפני תחילת המלחמה יצאה ההנהגה הגרמנית מתוך ההנחה כי הוורמכט ינחל ניצחון מהיר, בתוך חודשים ספורים, על ברית המועצות. לאחר ניצחון זה נועדו היהודים להיות מגורשים ל"מזרח", כפי שנאמר תקופות. הכוונה הקונקרטיה ביוני וביוני 1941 היתה לאזוריה הצפוניים של ברית המועצות, בסמוך לקוטב הצפוני, שם היה ממוקם גם חלק גדול ממתקני הגולאג הסובייטיים. אולם בשעה זו אין בנמצא תכניות בכתב או מסמכים אחרים פרט להתבטאויות מעורפלות, וכל המחקרים בנושא זה נשענים לפיכך על בסיס רעוע.⁴⁵ עד מרס 1941 אי אפשר היה לבצע בהיקף המקווה את כל התכניות המוקדמות של המשרד הראשי לביטחון הרייך ושל "קומיסר הרייך לחיזוק הלאומיות הגרמנית" (Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, RKF), ל"יישוב מחדש" של האוכלוסייה היהודית. ה"פרספקטיבה של מלחמת ביזה, מרחב והשמדה נגד ברית המועצות" נועדה לסייע גם לאנשי המדיניות הדמוגרפית הנאצים להתגבר על הקשיים שהכבידו עד לאותה עת על ביצוע ה"טיהור הפולקי של השטח" (völkische Flurbereinigung).⁴⁶ אבסורדית ככל שתיראה היום התכנית לגירוש יהודי אירופה ל"מזרח", ברי כי ההנהגה הנאצית ראתה בה ביוני 1941 אפשרות ראלית. הכול ידעו שתנאי המחיה במקומות הללו, בין בביצות פריפייט (Pripijet) בין במחנות ארכיפלגוס גולאג, היו קשים ואכזריים עד כדי כך, שבתכנית זו עצמה כבר נחשפת והולכת הפרספקטיבה של רצח עם.

אפשר לקבוע ביחס לשבעת השבועות הראשונים למלחמה ולשלטון הכיבוש הגרמני, שביוני 1941 טרם היתה פקודה לרצח גורף של האוכלוסייה היהודית במהלך המלחמה. לעומת זאת, מתוך ציפייה למפלה צבאית מהירה של ברית המועצות פותחו תכניות מעורפלות, אם כי אכזריות מאין כמותן, לגרש לאחר הניצחון את היהודים שחיו בתחומי השלטון הגרמני

⁴⁵ Götz Aly, "Endlösung": Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden, Frankfurt a.M., 1995, pp. 268-279; Burrin, *Hitler und die Juden*, pp. 114-116; Hans Safrian, *Die Eichmann-Männer*, Vienna/Zurich, 1993, p. 169
⁴⁶ Aly, *Endlösung*, p. 319. כבר בסוף מרס 1941 דנה טיוטת תכנית לפתרון השאלה היהודית, שהניח היידריך לפני גרינג, בשאלות הקשורות לסמכויות המשרד לענייני המזרח לעתיד; רישום תיק ב=26 במרס 1941 בידי היידריך לאחר הרצאת דברים לפני גרינג. TKIDK, 500-3-795, Bl. 145. אדולף איימן ראה עד סוף ספטמבר את ה"שטחים הסובייטיים הכבושים" כ"טריטוריה לקליטת אוכלוסיות מפונות"; Aly, *Endlösung*, pp. 268-279. באוקטובר 1941 בירר לבסוף המושל הכללי הנס פרנק אצל אלפרד רוזנברג אם אפשר לגרש עתה את יהודי פולין לשטחי ברית המועצות הכבושים, שכן היטלר אישר את בקשתו של פרנק לגירוש כללי של יהודי פולין כבר במחצית השנייה של חודש מרס, ופעם נוספת ב=19 ביוני 1941; רישום תיק מ=14 באוקטובר 1941 על ביקורו של רוזנברג אצל פרנק ב=13 באוקטובר 1941. Aly, *Diensttagebuch*, p. 412. *Endlösung*, pp. 334-336, 338, 351f.

לשטחים הכבושים בברית המועצות. התקיימו דיונים באשר לאויביו הפוטנציאליים המסוכנים ביותר של השלטון הגרמני, מנקודת ראות נציונל-סוציאליסטית - ה"שכבה הנושאת" של המדינה הסובייטית, הגברים היהודים הכשירים לשירות צבאי ובמיוחד ה"אינטליגנציה" - והוחלט לפתוח לאלתר במסע רצח לחיסולם. תכנית רצח זאת עלתה בקנה אחד עם תפיסה גזענית מניעתית-משטרתית והותאמה לאינטרסים הצבאיים: היא נועדה להחיש את תבוסת היריב הצבאי ולצמצם את סכנתה של התנגדות פוטנציאלית. לתכלית זאת נדונה והוסדרה חלוקת תפקידים בין הוורמכט, הסיפ"ו וראשי הממשל האזרחי לעתיד של ברית המועצות הכבושה. בין הפקודות הראשונות שנמסרו לאייזנצגרופן היתה פקודה לרצוח את כל הקומוניסטים והגברים היהודים בגיל 15 ומעלה. ואמנם, מעשי הרצח הראשונים נעשו באותם מקומות שדווח מהם על התנגדות פעילה.

השלב השני: אוגוסט-נובמבר 1941

במחצית אוגוסט 1941 החלו לפתע בליטא פעולות רצח בהיקף נרחב יותר. בצפון ובצפון-מזרח ליטא החלו יחידות גרמניות וליטאיות לרצוח נשים וילדים יהודים. עד סוף נובמבר 1941, כלומר בתוך שלושה חודשים, נורו למוות בליטא לפחות 120,000 יהודים. עיון בספרות על שלטון הכיבוש הגרמני בליטא, כדי ללמוד יותר על הסיבות להרחבת מבצעי הרצח ולהחלתם גם על נשים וילדים יהודים, מראה שלעתים רחוקות בלבד מופיעה התייחסות לשאלה זו.⁴⁷ פרט לעבודות מאוחרות של ה"ה וילהלם (Wilhelm)⁴⁸ אין למצוא דיונים מעמיקים בסוגיה זו, דווקא מכיוון שההנחה היא שכבר לפני המלחמה נגד ברית המועצות נתגבשה החלטה לרצוח את כל היהודים שם. יצחק ארד אמנם הגדיר את השלבים השונים במדיניות האנטי-יהודית, אולם הניח כי מדובר רק בבעיה "טכנית" של הספק מצד יחידות האייזנצקומנדו במסגרת פעולה מתוכננת ומדורגת.⁴⁹

⁴⁷ Seppo Myllyniemi, *Die Neuordnung der Baltischen Länder 1941-1944: Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik*, Helsinki, 1973; Roswitha Czollek, *Faschismus und Okkupation: Wirtschaftspolitische Zielsetzung und Praxis des faschistischen deutschen Besatzungsregimes in den baltischen Sowjetrepubliken*, Berlin, 1974; Hans=Heinrich Wilhelm, *Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42*, Frankfurt, 1996; Knut Stang, *Kollaboration und Massenmord: Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*, Frankfurt, 1996; Juozas Bulavas, *Vokiškųjų Fašistų Okupacinis Lietuvos Valdymas 1941-1944*, Vilna, 1969; Kazys Rukšėnas, *Hitlerininkų Politika Lietuvoje 1941-1944 Metais*, Vilna, 1970; Yizhak Arad, *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*, Jerusalem, 1980 [יצחק ארד, *וילנה היהודית במאבק ובכיליון*, תל אביב 1976]; פנקס הקהילות ליטא.

⁴⁸ Hans=Heinrich Wilhelm, "Offene Fragen der Holocaust-Forschung: Das Beispiel des Baltikums," in Uwe Backes et al. (eds.), *Die Schatten der Vergangenheit: Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*, Frankfurt, 1992, pp. 403-425

⁴⁹ "קצב ההשמדה הוכתב על-פי היכולת הפיזית של יחידות הרצח", ארד, "הפתרון הסופי", עמ' 184.

כדי להתחקות על הקצנת המדיניות האנטי-יהודית בליטא בנקודת זמן זאת, נבחן עתה ביתר העמקה את ההתפתחות שחלה בקיץ 1941, גם הפעם מנקודת הראות הגרמנית. אלו שינויים חלו באזור ובברלין מבחינת מקבלי ההחלטות הגרמנים? כדי להשיב על שאלה זאת עלינו להשוות בין הציפיות הגרמניות בכל הקשור למלחמה נגד ברית המועצות לבין מהלך המלחמה בפועל. בשל מהלך המלחמה הלא צפוי עמדו עתה במוקד תשומת הלב שני תחומים מרכזיים במדיניות הכיבוש הגרמנית: הביטחון הצבאי ושאלת האספקה.

התפיסה הגרמנית הכוללת של ניהול המלחמה היתה תלויה ביכולת לכתר את הכוחות העיקריים של הצבא האדום בשבועות הראשונים למתקפה - צעד שנועד לאפשר, בהתנסחותו החוזרת ונשנית של היטלר, "את השמדת הכוח החי של האויב".⁵⁰ המפקד העליון של הצבא פון בראוכיטש (Brauchitsch) ראה לנגד עיניו את מהלך הדברים כך: "צפויים קרבות עזים באזור הגבול, שיימשכו עד ארבעה שבועות. אולם בהמשך הדברים יש לצפות רק להתנגדות מועטה".⁵¹ כוונתו היתה להכות את הצבא האדום בקו שעבר דרך הנהרות דינה (Düna) ודנייפר, קרי באזור הבלטי, בשטחה של ליטא ובמערב לטביה.⁵² בלי לשקול חלופה כלשהי, כל התכנונים יצאו מן ההנחה שהגרמנים "יצליחו למנוע מן הצבא האדום לחמוק ולסגת אל פנים ברית המועצות".⁵³ על גיס צפון, ובו 28 דיוויזיות, הוטלה המשימה "למנוע נסיגת כוחות רוסיים בעלי כשירות קרבית מן האזור הבלטי מזרחה, וליצור את התנאים להתקדמות מהירה נוספת בכיוון לנינגרד".⁵⁴

אולם ההתפתחות הצבאית בפועל היתה שונה מן הצפוי. חרף ההתקדמות המהירה של האוגדה המשורינית 4 וחלקים מן הארמיות ה-18 וה-16 (ליטא כולה נכבשה תוך חמישה ימים), עלה בידי הכוחות העיקריים של הארמיות הסובייטיות ה-8 וה-11 לסגת אל מעבר לנהר הדינה, חלקם בנסיגה בלתי מתוכננת וחלקם בפקודת מפקדיהם. אף שהארמייה הסובייטית ה-11 לא הצליחה להקים מערכי הגנה עמידים לאורך זמן על נהר הדינה או

⁵⁰ כך התבטא היטלר למשל ב-23 ביולי 1941, *KTB OKW*, vol. 1, p. 1030; ב-18 באוגוסט 1941, *KTB*, 1054, *OKW*, vol. 1, p. 1063ff; ב-22 באוגוסט 1941, *KTB OKW*, vol. 1, pp. 1063ff. יש להבין התבטאות זאת של היטלר במשמעות צבאית, וכוונתה היתה לקעקוע הפוטנציאל הצבאי של ברית המועצות בכל הקשור למשאבי כוח אדם ולמשאבים חומריים.

⁵¹ רישום של בראוכיטש מ-1 במאי 1941 על שיחה אצל ראש L ב-30 באפריל 1941, תעודות נירנברג PS 873, בית הדין הצבאי הבין לאומי בנירנברג. המשפט שנערך בנירנברג לפושעי המלחמה העיקריים, מ-14 בנובמבר 1945 עד 1 באוקטובר 1946. מסמכים וחומר ראיות אחר 399-401, *IMG*, vol. 26, pp. 399-401; Andreas Hillgruber, *Hitlers Strategie: Politik und Kriegsführung 1940-1941*, Bonn, 1993, p. 508.

⁵² Rolf=Dieter Müller, "Das Scheitern der wirtschaftlichen 'Blitzkriegsstrategie,'" in Horst Boog et al. (eds.), *Der Angriff auf die Sowjetunion* (Aktualisierte Ausgabe von *das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, vol. 4), Frankfurt, 1991, pp. 1116-1227, here p. 1138.

⁵³ Klaus Reinhardt, *Die Wende vor Moskau: Das Scheitern der Strategie Hitlers im Winter 1941/42*, Stuttgart, 1972, p. 35.

⁵⁴ פקודת היערכות של המפקדה העליונה של צבא היבשה (OKH) למבצע "ברברוסה" מ-31 בינואר 1941, Franz Halder, *Kriegstagebuch: Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres 1939-1942*, Hans=Adolf Jacobsen (ed.), (*KTB Halder*) vol. 2 & 3, Stuttgart, 1963/1964, here vol. 2, app. 2, p. 464.

במרחב פסקוב-אוסטרוב (Ostrov-Pskov), שמרו חלקים רבים בה על כושר לחימה, ובגזרת לוגה (Luga) עמד לרשותה זמן מספיק להקמת קווי הגנה.

ההנחה הבסיסית שעמדה ביסוד האסטרטגיה הגרמנית, והיא שלאחר קרבות קשים בתחילת המלחמה סמוך לקו הגבול של רוסיה הישנה תהיה הדרך ללנינגרד פנויה בעיקרה, איבדה אפוא כל אחיזה במציאות. בשל התפתחויות דומות במרחבי הפעולה של הארמיות הגרמניות ה-16 וה-18 נוצר למעשה במרחב הפעולה של גיס צפון כולו מצב הפוך לצפי של השתלטות פשוטה על הארץ. החל במחצית יולי 1941 התעוררו קשיים בעיקר במרחב הפעולה של האוגדה המשוריינת 4 ושל הארמייה ה-16 לייצב את גזרות החזית השונות מול מתקפות נגד של הצבא האדום.⁵⁵ ראש המטה הכללי הלדר (Halder) צפה כבר ב-26 ביולי כי המצב בחזית "יסתיים במלחמת עמדות", ושבוועיים לאחר מכן קבע: "מה שאנו עושים עכשיו הוא הניסיונות הנואשים האחרונים להימנע מקיפאון במלחמת עמדות".⁵⁶ "מלחמת הבזק" (Blitzkrieg) נכשלה, מכיוון שכוח הלחימה העיקרי של הצבא האדום בצפונה של ברית המועצות לא הוכה כבר בשבועות הראשונים למתקפה.⁵⁷ ההמעטה בהערכת כוחו של ה"ענק הרוסי" הסתמנה במחציתו השנייה של חודש יולי, והמתקפה הגרמנית "כבר החטיאה את מטרתה במועד זה".⁵⁸

טקטיקת הנסיגה וההמעטה בהערכת כוח הלחימה ואיכות הציוד של הצבא האדום היו רק אחד הגורמים לכישלון המסתמן והולך של התכניות הטקטיות הגרמניות, שכמעט שלא חושבו בהן הצרכים בכוח אדם וציוד. קשיי האספקה והתגבורת השפיעו ישירות על המצב הצבאי של הכוחות הגרמניים.

מדיניות הרעבה כאמצעי בניהול המלחמה

לפני המלחמה נגד ברית המועצות תוכננה כלפי האוכלוסייה הסובייטית מדיניות הרעבה בהיקף חסר תקדים.⁵⁹ אחת ממטרותיה העיקריות של המלחמה היתה לפתור את בעיית המחסור בדגנים ובדלק בגרמניה, שנוצר בעטייה של כלכלת המלחמה, על-ידי ניצול המשאבים הסובייטיים. כדי להשיג מטרה זאת הוחלט, "באישור הדרגים הבכירים ביותר",

⁵⁵ רישום מ=17.7.1941, p. 88, vol. 3, *KTB Halder*; p. 1029, vol. 1, *KTB OKW*; ו"השלמותיו של היטלר להוראה מס' 33" מ=23 ביולי 1941, ראה: Walther Hubatsch (ed.), *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung*, Munich, 1965, pp. 166-168.

⁵⁶ רישומים מ=26 ביולי 1941 ומ=11 באוגוסט 1941, pp. 121 & 170, vol. 3, *KTB Halder*.

⁵⁷ גם גיס דרום נכשל במשימה זו, וההצלחות הראשוניות של גיס מרכז הועמדו בסימן שאלה לנוכח משך הזמן הממושך של המערכה על סמולנסק, החל במחצית יולי 1941. השווה: Reinhardt, *Wende*, pp. 28-35.

⁵⁸ Müller, *Scheitern*, p. 1167; Gerhard L. Weinberg, *Eine Welt in Waffen: Die globale Geschichte des Zweiten Weltkrieges*, Stuttgart, 1995, p. 301. כוונתו של וייברג ב"מועד זה" היא לשבועות הראשונים של אוגוסט.

⁵⁹ Götz Aly and Susanne Heim, *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Hamburg, 1991, p. 365-393. השווה "Der Krieg gegen die Sowjetunion und die Vernichtung von 'zig Millionen' Menschen", pp. 365-393. המאמרו של כריסטיאן גרלך בכרך זה.

ש"עשרות רבות של מיליונים" יופקרו למוות ברעב.⁶⁰ בו בזמן תוכננה מדיניות ההרעבה כאמצעי לניהול המלחמה. התכנית היתה שבתוך זמן קצר ביותר, שני שלישים מכלל הוורמכט לא יהיו תלויים באספקה מן הרייך אלא - כך נאמר בהנחיות העיקריות מ-23 במאי 1941 - "יהיו חייבים לקבל את מלוא האספקה מן המרחב המזרחי".⁶¹

באופן קונקרטי תוכנן להקים בסיס אספקה בדווינסק (Dünaburg) הסמוכה לגבול ליטא-לטביה, שנועד לשרת את גיס צפון ולספק לו בעיקר דלקים ומזון. מצרכים ופריטי ציוד מן האזור הבלטי הכבוש נועדו להחליף בהקדם האפשרי את המשלוחים מן הרייך. היה ברור מלכתחילה שהאספקה מזרחה לנהר הדינה תיתקל בקשיים רבים יותר.⁶²

האוגדה המשוריינת 4, שהקדימה את הארמיות ה-16 וה-18, נתקלה בבעיות אספקה קשות פי כמה וכמה. המרחק בינה לבין ארמיות החי"ר שנעו אחריה היה רב ביותר, מצב הכבישים היה בכי רע, ולא עוד אלא ששרר בהם עומס תמידי. עקב כך נוצרו "מרחבים ללא שליטה כלכלית", שבהם - כך דיווח ראש המטה הכלכלי מזרח, הגנרל וילהלם שוברט (Schubert) - "האוכלוסייה מרבה לגנוב". האוגדה המשוריינת דרשה "יחידות ממונעות לפיקוח כלכלי", שלא היתה אפשרות להעמידן לרשותה.⁶³ שאלות האספקה נתפסו מלכתחילה לא רק כבעיה של גילוי, השגה והובלה של מצרכים וציוד, אלא גם כבעיה של שליטה וביטחון.⁶⁴ קצין האפסנאות הראשי וגנר אמר כבר ב-1 ביולי: "עניין השכנת שקט באזור העורפי גורם לדאגה רבה. הצורה הייחודית של הלחימה שלנו יצרה אי ביטחון רב באזור העורפי בעטיים של חלקי יחידות אויב שנותקו מכוחותיהם".⁶⁵ בנוסף, הן יחידות החי"ר של הארמייה ה-16, שהיו אמורות לקבל אספקה מליטא ומאזורים מסוימים בלטביה, והן יחידות הארמייה ה-18 שחנו באסטוניה, חלקו בעתודות המזון בצורה בלתי מבוקרת, לדעת המפקדה הכלכלית. דבר זה הקשה על ניהול מסודר של המצרכים והציוד. ניסיון לפתור את בעיות האספקה בדרך היבשה על-ידי הובלתה בים בספינות אספקה, נחל כישלון. צי המלחמה הגרמני לא הצליח לכבוש את האיים הבלטיים שנמצאו עדיין בידי הסובייטים, שכיבושם היה תנאי הכרחי להשגת מטרה זו.⁶⁶

⁶⁰ הנחיות כלכליות=פוליטיות מ-23 במאי 1941 לארגון הכלכלי מזרח, חטיבת החקלאות. IMG, vol. 36, pp. 140, 145. cit. pp. 135-157.

⁶¹ שם, עמ' 148.

⁶² Walter Charles de Beaulieu, *Der Vorstoß der Panzergruppe 4 auf Leningrad 1941*, Neckargemünd, 1961, pp. 21f.

⁶³ דוח שבועי של המטה הכלכלי מזרח, 6-12 ביולי 1941, (BA- Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg (MA), RW 31/11).

⁶⁴ Klaus A. Schüler, *Logistik im Rußlandfeldzug: Die Rolle der Eisenbahn bei Planung, Vorbereitung und Durchführung des deutschen Angriffes auf die Sowjetunion bis zur Krise vor Moskau im Winter 1941/1942*, Frankfurt a.M., 1987.

⁶⁵ KTB Halder, vol. 3, p. 32.

⁶⁶ הפקודה לכיבוש האיים הבלטיים ניתנה ב-11 ביולי 1941. Werner Haupt, *Heeresgruppe Nord 1941-1945*, Bad Nauheim, 1966, p. 46.

מצב האספקה ומצאי המזון החריפו במחצית יולי, בד בבד עם החמרת המצב הצבאי בחזית. מפקד האוגדה המשוריית 4, הגנרל אריך הפנר (Hoepner), הביע ב-17 וב-18 ביולי טענות קשות כלפי האחראים על האספקה.⁶⁷ רכבת אחת בלבד הגיעה מדי יום מבסיס האספקה בדווינסק אל היחידות של הפנר, במקום העשר המתוכננת. גיס צפון כולו קיבל, במקרים יוצאים מן הכלל, 18 רכבות ביום בלבד במקום ה-34 שהוגדרו כחיוניות. היה צורך להעמיד לרשות המתקפה של האוגדה המשוריית 4 על לנינגרד, שתוכננה למחצית השנייה של חודש יולי, את מלוא כושר האספקה של גיס צפון, דבר שהיה מביא להשבתה גמורה של הארמיות ה-16 וה-18.⁶⁸ מטעמים של קשיי אספקה בלבד נדחתה המתקפה על לנינגרד שבע פעמים במשך השבועות הבאים.⁶⁹ גם מצבן הצבאי של הארמיות ה-16 וה-18 באותו זמן היה קריטי.⁷⁰ היטלר הדגיש ב-23 ביולי שעניינו נתון מעל לכל למתקפה על לנינגרד, ולשם יש לשגר את כל הכוחות ש"אפשר להשיג".⁷¹ אולם לא היתה אפשרות בידי קצין האפסנאות הראשי להעמיד לרשות האוגדה המשוריית 4 את האספקה הדרושה.⁷² מסיבה זאת הוחלט כבר ביולי 1941 שלא לכבוש תחילה את לנינגרד ואת מוסקווה ואז להחריבן, אלא להטיל עליהן מצור ולהרעיבן.⁷³ האספקה היתה נתונה בסכנה באורח מתמיד לא רק בשל תנאי ההובלה הקשים, אלא בשל הקושי הרב מן הצפוי להשיג את המצרכים ופריטי הציוד הדרושים. נסיבות אלה העמידו בסכנה את ניהול המלחמה מצד הגרמנים. בסוף יולי סיכם קצין מטה במשרד הכלכלה והחימוש (Wirtschafts-Rüstungs-Amt, WiRüAmt) את המצב במרחב הפיקוח הכלכלי צפון ומרכז מנקודת ראותו, וציין את הגבלת תנועת הכוחות עקב בעיות האספקה: "עלינו לצפות שכמעט ולא נמצא עוד מלאים של אספקה. אם תימשך ההתקדמות בקצב כה אטי גם להבא, התקדמות אשר לנוכח קשיי האספקה הגוברים והולכים יש להניח כי לא תהיה אפשרות להחישה, אזי יבעירו הרוסים את הכל באופן שיטתי (ראה מינסק), כפי שעשו זאת בכישרון כה רב מזה מאות שנים בכל המערכות הצבאיות".⁷⁴

קשיי האספקה בגזרת גיס צפון

⁶⁷ הפנר העלה את ה"טענות הקשות ביותר" מבין כל המפקדים בחזית המזרחית על הליקויים באספקת המזון. Müller, *Scheitern*, p. 1170. תכניתו המקורית של הפנר היתה להיות בלנינגרד כבר ב-13 ביולי. Heinrich Bücheler, *Hoepner: Ein deutsches Soldatenschicksal des XX. Jahrhunderts*, Herford, 1980, p. 136.

⁶⁸ Müller, *Scheitern*, p. 1146.

⁶⁹ שם, עמ' 1147.

⁷⁰ השווה הוראה מס' 33 של היטלר מ-19 ביולי 1941, Hubatsch, *Hitlers Weisungen*, p. 163.

⁷¹ רשימות של הלדר לקראת סקירה באוזני היטלר, 23 ביולי 1941. *KTB Halder*, vol 3, p. 108.

⁷² Müller, *Scheitern*, p. 1147.

⁷³ זאת היתה נקודת המוצא של הפיקוד העליון של כוחות היבשה ב-25 ביולי 1941, *KTB OKW*, vol. 1, p. 1036. היטלר הודיע להלדר כבר ב-8 ביולי 1941 שמטרתו "להחריב עד היסוד" את לנינגרד ואת מוסקווה על-ידי חיל האוויר, "כדי למנוע בהן הישארות בני אדם, שאותם יהיה עלינו לכלכל בחורף", *KTB Halder*, vol. 3, p. 52.

⁷⁴ דוח מ-28 ביולי 1941 מאת גוזוביוס (Gusovius) לגנרל תומס (Thomas) על מסעו לאזורי הפיקוח הכלכלי מרכז וצפון מ-23 עד 27 ביולי 1941. BA-MA, WIIID 86.

הארגונים הגרמניים שהיו מופקדים על האספקה לוורמכט ידעו מלכתחילה שהכוונות הצבאיות היו תלויות בעיקרן במידת ההצלחה להבטיח את האספקה הדרושה בקצב נאות. אמנם בימים הראשונים למלחמה הגיעו מליטא הודעות על עתודות מזון שנמצאו בשפע, אולם התמונה השתנתה עד מהרה. קצין הקישור במטהו של קצין האפסנאות הראשי הודיע למשרד הכלכלה והחימוש: "דיווחים שהגיעו ב-27 ביוני מתקנים את התמונה שהצטיירה עד כה. בליטא נהרסו כמעט כל העתודות של כוחות היבשה. נמנע הרס מתוכנן של שאר המלאים. הביצוע בידי ההגנה העצמית הליטאית. אי לכך אין לצפות כי בקובנה יימצאו מלאים גדולים יותר".⁷⁵ הופעל לחץ גובר והולך על הגופים השונים שעסקו בהשגת אספקה ובהובלתה להשיג את כמויות האספקה הנדרשות ולהובילה לחזית.

הארמיה ה-16, למשל, שנמצאה בלחימה בלתי פוסקת, קיבלה את אספקתה מבסיס האספקה בדווינסק. כבר ב-17 ביולי הורה קצין האפסנאות הראשי של גיס צפון, מאיור אלפרד טופה (Toppe), להקים בסיס אספקה זה "בהיקף הגדול ביותר האפשרי ממלאים שמקורם בשלל ובארץ עצמה", ולחפש ולאבטח מלאים אלה באזור המשתרע דרומית-מערבית לדווינסק.⁷⁶ בו בזמן הגיעו הדיווחים הראשונים מקציני הקישור של המטה הכלכלי מזרח במפקדה העליונה של הארמיה ה-16 של הצבא, שמסרו כי יש מקום להניח שמזרחית ללטביה ולליטא תפרוץ "מצוקת רעב על כל תופעות הלוואי שלה". עוד דווח כי הפקידים הרוסים נמלטו, הכוחות הגרמניים משתלטים על מלאי מזון בצורה בלתי מבוקרת, ונשקפת סכנה ליבולים. "רוח הרפאים של הרעב מאיים על האוכלוסייה האזרחית!"⁷⁷ היווצרותם של אזורי רעב אמנם נלקחה בחשבון מלכתחילה, אולם הדבר נועד להקל על ניהול המלחמה מבחינת הגרמנים ולא להעמידו בסכנה, כפי שאירע בפועל. חלק מן החיילים הגרמנים סבלו ממחסור באספקה, כפי שממחיש מכתב בדואר צבאי מ-23 ביולי שנשלח מאזור דווינסק: "המלחמה הזאת דורשת עצבים של ברזל ושקט נפשי. העובדה שלעתים תכופות יש אצלנו בעיות של מזון נובעת רק מקווי הרכבת ומן הכבישים הגרועים. לא פעם שורר אצלנו מחסור חמור באוכל, ואף-על-פי-כן עלינו להחזיק מעמד. בימים אלה אנחנו נאלצים להסתפק בחצי כיכר לחם ליום שלם. כמה פעמים כבר השתוקקתי לאוכל של ממש, אבל לצערי...".⁷⁸

⁷⁵ דוח יומי למשרד הכלכלה והחימוש מאת קצין הקישור במטה קצין אפסנאות ראשי. חתום בידי תומס ב=1 ביולי 1941. BA-MA, RW 31/90a.

⁷⁶ איגרת מאת שלוחת קצין אפסנאות ראשי צפון, מחלקה IIB אל רשימת התפוצה, מ=17 ביולי 1941, הנדון: השגת מלאי שלל ומלאים מקומיים לצורך אספקת מזון למבצעים. LVA, P 70-1-3, Bl. 1.
⁷⁷ נספח 52, 23 ביולי 1941, Kriegstagebuch VO des OKW/WiRüAmt beim Armeeeoberkommando (KTB IV Wi AOK), מ' 16 ו=22, 6-14 בפברואר 1942. BA-MA, RW 46/261.

⁷⁸ מכתב בדואר שדה מ=23 ביולי 1941, מאת הטוראי מ"פ מדיוויזיית חי"ר 256, שכבשה את דרום ליטא כחלק מן הארמיה התשיעית (גיס מרכז). ציטוט חלקי מתוך: Hans Manoschek (ed.), "Es gibt nur eines für das Judentum: Vernichtung": Das Judenbild in deutschen Soldatenbriefen 1939-1944, Hamburg, 1995, p. 37.

הלדר דיווח להיטלר על הקשיים החמורים שהארמיה ה-16 נאלצה להתמודד עמם.⁷⁹ אף-על-פי-כן סופחה האוגדה המשורייתת 3 כולה לגיס מרכז שהיה מוצב דרומה ממנה, בכל הקשור לאספקה (אף שעדיין לא מבחינה צבאית), לבסיס האספקה בדווינסק.⁸⁰ היה ברור למפקדת הגיס כי הדבר יעמידה בפני "בעיות אספקה שכמעט אין למצוא להן פתרון".⁸¹ במחצית אוגוסט הסיקה שלוחת קצין אפסנאות ראשי, אשר כונתה מחוז אספקה צפון והיתה אחראית לאספקה לגיס צפון, שבמרחב הפעולה של הארמיה ה-16 כולו אין להשיג עוד בהמות לבשר.⁸² הגיעו ידיעות כי האיכרים כבר התרוששו כליל וסובלים ממחסור בכל סוגי האספקה, כולל מזון.⁸³ מחודש אוקטובר ואילך מוסרים כל הדיווחים על מצב תזונה קטסטרופלי צפונית-מזרחית למדינות הבלטיות.

פרט לאזורים הכפריים שממזרח לאזור הבלטי, החריף המצב במהירות בייחוד בערים. בתחילה עוד היה בקובנה מלאי של קמח ובשר לשישה שבועות, ומווילנה דווח על מלאי מצרכי מזון שיספיק לשבועיים.⁸⁴ ב-9 ביולי הודיע המטה הכלכלי מזרח לפיקוח הכלכלי צפון בקובנה, שלשם אבטחת האזור העורפי יש לספק לאוכלוסייה האזרחית מזון בכמויות ההכרחיות. לפיכך יש לשחרר "שיירי מלאים" של מצרכי מזון לשלטונות המקומיים החדשים שנתמנו זה מקרוב.⁸⁵ בסופו של דבר חולקו בקובנה ובווילנה תלושי מזון, בצירוף הוראה ש"הכמות שתחולק לא תיקבע מלכתחילה, אלא בהתאם למלאי היומי".⁸⁶ ההוראה היתה לשלול מן האוכלוסייה העירונית כל זכאות לכמויות מזון מוגדרות. המאגרים שנתגלו ונרשמו היו דלים. במחסנים עדיין נמצאו 5,000-6,000 טון דגנים, שתושבי קובנה ווילנה היו אמורים להתקיים עליהם.⁸⁷ אולם באוגוסט ובספטמבר סופקו לוורמכט 6,500 טון,⁸⁸ כך שרשמית יצאו הערים בידיים ריקות.

מאחר שהכוחות הגרמניים ניזונו "מן הארץ", כמתוכנן, נוצר "מצב קשה ביותר" באספקת המזון באזורים הכפריים בליטא, צפונית מזרחית לגבול, ובכל עריה.⁸⁹ אזור אספקה צפון

⁷⁹ רשימות של הלדר מ-23 ביולי 1941 לקראת סקירה אצל היטלר. *KTB Halder*, vol. 3, p. 127.
⁸⁰ גנרל וגנר אצל הלדר ב-23 ביולי 1941. *KTB Halder*, vol. 3, pp. 103, 106. ב-15 באוגוסט 1941 החליט היטלר לספח לגיס צפון שלוש דיוויזיות מהאוגדה המשורייתת 3 גם מבחינה צבאית. *KTB Halder*, vol. 3, p. 179.

⁸¹ דיון בין שלושת מפקדי הגייסות ב-25 ביולי 1941. *KTB Halder*, vol. 3, p. 120.
⁸² נספח 96, BA-MA, RW 46/261, KTB IV Wi AOK, 16.
⁸³ נספח 80, שם.

⁸⁴ EM מס' 12, 4 ביולי 1941, ומס' 14, 6 ביולי 1941. BA, R 58/214. דוח מאת מרנבך (Marrenbach) מ-6 ביולי על מסע מ-1 עד 4 ביולי 1941 לווילנה ולקובנה, BA-MA, RW 31/90b.
⁸⁵ איגרת טלגרפית מאת המטה הכלכלי מזרח למטה הכלכלי צפון מ-9 ביולי 1941. LVA, P 70-1-2, Bl. 2.
⁸⁶ ב-11 ביולי 1941 נשלחה הוראה באותו נוסח כ"הוראה מיוחדת מס' 7" אל כל הרשויות הכלכליות. LVA, P 70-2-52, Bl. 190.

⁸⁷ דוח מ-31 ביולי 1941 מאת האופטמן ריינר (Reiner) ויועץ המינהל המלחמתי אידה (Ihde) מן המטה הכלכלי מזרח על נסיעת מעקב לריגה, דווינסק וקובנה. TKIDK, 1458-40-221, Bl. 68-72.
⁸⁸ רשימת עתודות המזון של IV Wi AOK, מס' 18, ב-20 ביולי 1941. LVA, P 70-2-40, Bl. 2.

⁸⁹ דוח בנדון: צריכת הבשר, השמנים והקמח של גיס צפון (הארמיות ה-16 וה-18, האוגדה המשורייתת 4) באוגוסט ובספטמבר 1941, LVA, P 70-1-16, Bl. 39.
⁸⁹ דוח כללי על איינזצגרופה A מ-15 באוקטובר 1941, TKIDK, 500-4-93, Bl. 68.

התאמץ לשווא לברר את היקף "האספקה המידית לכוחות מן הארץ", כדי שיוכל לחשב את היקף כמויות האספקה הדרושות.⁹⁰ לא היו כל תוצאות להוראותיהם החמורות החוזרות ונשנות של קייטל (Keitel) ווגנר, ביולי 1941, ליידע לפחות את השלוחות הכלכליות על מקרים של הסתייעות חיילים גרמנים במאגרים מקומיים של מזון ובהמות.⁹¹ מספר הצרכנים, לעומת זאת, חושב ביתר קלות. במחצית יולי 1941 הורה מינהל תעשיית המזון בקובנה לכל ראשי העיריות והיישובים לערוך עד ל-1 בספטמבר ספירה של כל התושבים שאינם מגדלים מזון בעצמם, קרי "מתגוררים בערים ובעיירות ואין בבעלותם חלקות אדמה". מטרת ההוראה היתה לקבוע "כמה תושבים זקוקים לאספקת מזון מרכזית".⁹² לצורך עריכת מאזן המזון שלהם בליטא, הניחו השלטונות הגרמניים אוכלוסייה בת 803,000 תושבים.⁹³ בסוף יולי התערבה הנהגת הרייך בפתרון הבעיות הכלכליות שיצרה המלחמה באמצעות צווים עקרוניים; זאת, מכיוון ש"הנחת המוצא שצפתה מבצעים מהירים ביותר שוב לא היתה קיימת".⁹⁴ לא היה מנוס משינוי התכניות שהיו בתוקף עד לאותה עת בדבר מדיניות ההרעבה והניצול הכלכלי של האזורים הכבושים.⁹⁵ לאחר שמזכיר המדינה במשרד התזונה של הרייך (Reichsernährungsministerium), הרברט בקה (Backe) מסר באוזני נושא האחריות העיקרי לכלכלת המלחמה הרמן גרינג "סקירה על תזונה",⁹⁶ ניסח גרינג ב-27/28 ביולי הוראה מסכמת "לנהל את המוצרים החקלאיים בשטחים הכבושים במזרח באופן ריכוזי ולהשתמש בהם בהתאם לשיקולים שיתבססו על מצב אספקת המזון לגרמנים. יש לספק מזון אך ורק למי ש"עושים עבודות חיוניות למען גרמניה".⁹⁷ מעתה ואילך קבעה אפוא הכשירות לעבודה מי יקבל מזון ומי לא. שונתה החלוקה המרחבית הקודמת של השטחים הכבושים למה שכונה "אזורי מחסור" (Zuschußzonen), שגזר דינם נחרץ "לגווע", ולאזורים שכונו "אזורי עודפים" שנועדו להפוך ל"אזורי ייצור".⁹⁸ מדיניות

⁹⁰ מכתב מאת שלוחת קצין אספקה ראשי צפון II B למפקדה העליונה של הצבא 18, ב-4 ביולי 1941, הנדון: הנחיות לניהול כלכלי בשטחים הכבושים החדשים. LVA, P 70-2-1, Bl. 14-15.

⁹¹ רישום של גנרל תומס מ-18 ביולי 1941: "תוצאת הסקירות שנמסרו לרייכסמרשל ולקייטל ב-17 ביולי 1941". BA-MA, RW 19/512, Bl. 37-39; קצין אפסנאות ראשי ווגנר, הנדון: "ניצול הארץ באזור העורפי של הצבא". העתק בידי משרד הכלכלה והחימוש, מטה 1a, ב-1 באוגוסט 1941, LVA, P 70-1-2, Bl. 16.

⁹² איגרת מאת מינהל תעשיית המזון בקובנה אל כל ראשי הערים, העיירות והיישובים. 16 ביולי 1941. LCVA, R 1444-1-13, Bl. 162.

⁹³ רישום של ראש אגף חקלאות במטה הכלכלי מזרח, הנדון: דוח על מסע בתפקיד לריגה, קובנה ומינסק מ-24 באוקטובר עד 2 בנובמבר 1941. LVA, P 70-2-38, Bl. 83-88.

⁹⁴ "הנחיות לניהול ולהפעלת הרשויות הכלכליות בשטחים הכבושים החדשים במזרח", מ-1 באוגוסט 1941. ציטוט מתוך: Rolf=Dieter Müller (ed.), *Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941-1943*, Boppard, 1991, pp. 418-420.

⁹⁵ ישיבת מטה הניהול הכלכלי מזרח ב-31 ביולי 1941. BA-MA, RW 31/11, Bl. 99-109. רישום ב-KTB.

⁹⁶ WiRüAmt מ-31 ביולי 1941, בכותרת: "שאלות ארגוניות ברוסיה". BA-MA, Wi-ID/1222. רישום מ-22 ביולי 1941 ביומן הפגישות של גרינג, Institut für Zeitgeschichte, München (IfZ), ED 180/5.

⁹⁷ הוראה מטעם גרינג, ב-27 ביולי 1941, "נקודות עיקריות ושיטות בניצול הכלכלי של ברית המועצות", BA-MA, RW 31/188, Bl. 74-76. דוח מאת הגנרל נגל (Nagel), 29 ביולי 1941, על התשובות שהשיב גרינג לשאלות שנשאל על-ידי המטה הכלכלי מזרח. BA-MA, RW 31/97.

⁹⁸ הנחיות למדיניות כלכלית מ-23 במאי 1941 (הערה 62), עמ' 156 ואילך.

הרעבה חסרת רחמים הוחלה על אנשים ששוב לא היה מקום לצפות מהם לתפוקה כלשהי לטובת כלכלת המלחמה הגרמנית.

ב-28 ביולי 1941 החליטו וגנר וקצין האפסנאות של שלושת הגיסות של כוחות היבשה להשלים את מאגרי המזון בבסיסי האספקה. הוחלט שב-15 באוגוסט תחל בניית המאגרים.⁹⁹ שבועיים לאחר מכן, ב-12 באוגוסט, קבע וגנר את היקף הצרכים הרבע שנתיים, קרי את הרבע הראשון של כמויות האספקה שהיה על אזור האספקה צפון להכין מ-1 בספטמבר 1941 עד 31 באוגוסט 1942.¹⁰⁰ היו אלה צרכים ניכרים ביותר, שהגיעו ל-250,000 טון חיטה לשנה רק לאפיית לחם,¹⁰¹ שמתוכם נועדו לפחות 120,000 טון להישלח מליטא.¹⁰² כמות זאת היתה כ-15 אחוזים מיבול החיטה והשיפון שהיה צפוי בליטא, שהסתכם ב-800,000 טון.¹⁰³ המחלקות הכלכליות בממשל הכיבוש הגרמני הטילו את האחריות לאספקת כמויות אלה על הממשל הליטאי, אשר בתורו הטיל על כל אזור ואזור לספק מכסה מסוימת. אולם גם את המכסות הללו אי אפשר היה לספק.¹⁰⁴

ממשל הכיבוש הגרמני האזרחי היה מודע לבעיית הרעב שנבעה ממצב זה באשר לתושבי המדינות הבלטיות. מחלקת המזון והחקלאות בקומיסריאט הרייך הודיעה לפיכך, שגרינג "החליט באופן ברור לגמרי שהוורמכט כגוף צורך מזון קודם גם לאוכלוסייה האזרחית. לפיכך עליכם למלא בכל תנאי את מכסת האספקה לוורמכט שהוטלה עליכם, במידת הצורך גם לרעת האוכלוסייה האזרחית".¹⁰⁵ ב-31 ביולי נרשם בעניין זה בפרוטוקול ישיבת הרשות העליונה למדיניות הכלכלית בברית המועצות הכבושה: "בקה מבקש מכתב בהתאם מאת הרייכסמרשל (גרינג) אל הגופים הנוגעים בדבר. קרנר (Körner) מצהיר בעניין זה על הוראתו הברורה של הרייכסמרשל שהאינטרסים של משק המזון בגרמניה הגדולה חייבים להימצא בקדימות חד משמעית לגבי צורכי האספקה ביחס לשטחי הכיבוש החדשים".¹⁰⁶

⁹⁹ KTB Halder, vol. 3, pp. 125, 129

¹⁰⁰ דבר זה עולה ממכתב מאת אזור אספקה צפון, מ=11 בספטמבר 1941, אל המפקח הראשי במפקדת הוורמכט אוסטלנד, הנדון: צורכי אספקת מזון לגיס צפון של כוחות היבשה מ=15 בספטמבר עד 15 בדצמבר 1941, LVA, P 70-1-4, Bl. 54.

¹⁰¹ לנוכח היבולים הדלים הוקטנה כמות החיטה שדרשה לחם ב=55,000 טון. המכסה שנתרה לאספקה היתה 195,000 טון. רשימה שהוכנה במחלקת המזון והחקלאות בקומיסריאט הרייך מזרח, ב=31 בינואר 1942: מכסות לאספקה לוורמכט. LVA, P 70-1-16, Bl. 119.

¹⁰² רישום של חבר במטה הכלכלי מזרח, הנדון: דוח על נסיעה בתפקיד לריגה, קאוואן (Kauen) ומינסק, מ=24 באוקטובר 1941 עד 2 בנובמבר 1941. LVA, P 70-2-38, Bl. 83-88.

¹⁰³ רישום של קראוס (Krauss) מקומיסריאט הרייך מזרח: שיחה עם הקומיסר הכללי בקובנה, מחלקת המזון והחקלאות, 16-18 באוקטובר 1941. הארכיון הממלכתי ההיסטורי של לטביה, Latvijas Valsts Vēstures Arhivs (LVVA), P 1018-1-155, Bl. 24.

¹⁰⁴ מאת מחוז אספקה צפון, ב=1 באוקטובר 1941, אל הפיקוח הכלכלי צפון, הנדון: העברת מצרכי מזון שמקורם בארץ לרשויות האספקה. LVA, P 70-1-7, Bl. 26.

¹⁰⁵ מכתב מאת מרטין מתיסן (Matthiessen), מנהל המחלקה הכלכלית בקומיסריאט הרייך מזרח, מ=5 בנובמבר 1941 אל ראשי המחלקות בקובנה, ריגה ומינסק, הנדון: ניצול הארץ לצורכי הוורמכט. LVVA, P 69-1a-10, Bl. 537.

¹⁰⁶ בעותק הפרוטוקול שנועד לראש המטה הכלכלי מזרח מודגשת פסקה זאת בקווים עבים. BA-MA, RW 31/11, Bl. 99-109. מזכיר המדינה בתכנית הארבע שנתית, פאול קרנר, נתמנה על-ידי גרינג לעמוד בראש מטה הניהול הכלכלי מזרח.

בקה והנס-יואכים ריקה (Riecke), מנהל חטיבת החקלאות במטה הכלכלי מזרח, וכן ראש מחלקת התזונה והחקלאות במשרד הרייך לענייני המזרח (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, RMO), הדגישו באותו דיון שגם על הממשל האזרחי "להתחיל מראש באספקת מכסות מזעריות לאוכלוסייה". אספקת מצרכי המזון נכרכה באותה ישיבה ישירות בשאלות עקרוניות של הרחבת הייצור החקלאי, שהיה בר ביצוע רק בטווח הבינוני; ובין השאר גם בחשש מפני התנגדות גוברת באזורים שנועדו לביזה.

אספקת המזון ליהודים

שלטונות הכיבוש הגרמניים בליטא ניסו מלכתחילה לקבוע היררכיה גזענית של הזנה, שהוחרפה בסוף יולי בהוראת הנהגת הרייך. צעד זה פגע ביהודים שלא היו בעלי מקצוע ואשר הגרמנים לא סברו כי יוכלו להפיק מהם תועלת, וכן בשבויי המלחמה הסובייטים. במחנות בליטא מתו בששת החודשים הראשונים לממשל הכיבוש הגרמני למעלה מ-200,000 שבויי מלחמה, שנמצאו באחריות הוורמכט.

הממשל הצבאי הורה לראשונה בתחילת יולי על קיצוב מזון בכל רחבי ליטא, תוך הבחנה בין יהודים ללא-יהודים: לאוכלוסייה הלא-יהודית אושרה כמות מזון שבועית זעומה שכללה: 1,750 גרם לחם, 200 גרם קמח, 150 גרם גריסים, 400 גרם בשר, 125 גרם שומן ו-125 גרם סוכר. לעומת זאת, כמות המזון השבועית שהוקצתה לאוכלוסייה היהודית כללה 875 גרם לחם, 100 גרם קמח ו-75 גרם גריסים.¹⁰⁷ רובעי המגורים היהודיים לא נכללו בתכניות לאספקת מזון ממאגרים עירוניים למטבחי מפעלים ולחלקי עיר שונים.¹⁰⁸ ב-12 ביולי, כשהוחל בקיצוב מאגרי המזון והונהגו תלושי מזון, הורשו יהודים לקנות בחנויות מיוחדות בלבד ובשעות מסוימות בלבד "כדי להקטין את התורים".¹⁰⁹ בעת רישום האוכלוסייה לצורך עריכת מאזן המזון "נעשה רישום מיוחד לבני אדם ממוצא יהודי".¹¹⁰ ב-5 באוגוסט פרסם העיתון *Deutsche Zeitung im Ostland* סיכום של כל הוראות הממשל האזרחי בכותרת "הנורמות החדשות במרחב הכלכלי המקומי": "אין למסור מוצרים ליהודים כאשר אין בנמצא מלאי לסיפוק צורכי שאר התושבים".

בשל מחסור בכוח אדם, שלא אפשר פיקוח נאות, אי אפשר היה לאכוף את מכסות המזון הזעומות שהוקצבו ליהודים, בניגוד למנות הרעב במחנות השבויים שם היתה מלאכת

¹⁰⁷ צו מטעם המפקדה באליטוס לשלטונות האזרחיים, 14 ביולי 1941, LCVA, R 1436-1-38. ב-16 ביולי העירה המשטרה הליטאית על מכסות מזון אלה. LCVA, R 1436-1-29, Bl. 19-20. במפקדת העיר וילנה נשקלה כבר בימים הראשונים ביולי האפשרות להקציב ליהודים מחצית בלבד ממכסת המזון שאושרה לשאר האוכלוסייה. דוח מאת מרבנר, מ-6 ביולי, על נסיעה לוויילנה ולקובנה, 1-4 ביולי 1941, BA-MA, RW 31/90b.

¹⁰⁸ EM מס' 33, 25 ביולי 1941, BA, R 58/214.

¹⁰⁹ EM מס' 17, 9 ביולי 1941, BA, R 58/214.

¹¹⁰ מאת מינהל תעשיית המזון בקובנה אל ראשי העיריות בכל הערים, העיירות והיישובים. 16 ביולי 1941, LCVA, R 1444-1-13, Bl. 162.

הפיקוח קלה יותר. אולם מכסות אלה שיקפו את כוונתו של ממשל הכיבוש הגרמני האזורי לפתור את בעיות האספקה על חשבון האוכלוסייה היהודית ולהטילה למצוקה גוברת והולכת. שילוב זה של מדיניות הזנה נאצית עם צעדים אנטי-יהודיים התקיים לא רק בליטא. גרינג הורה ב-28 ביולי להחיל מדיניות זו על כל אזורי ממשל הכיבוש הגרמני בברית המועצות. הוא אף הרחיק לכת מכך, בהשיבו לשאלה מצד המטה הכלכלי מזרח ש"אין ליהודים מה לחפש עוד באזורים שבשלטון גרמניה. בכל מקום שבו ניתן להעבידם, צריך הדבר להיעשות במסגרת של פלוגות עבודה. את הזנתם יש להסדיר בצורה מיוחדת ולהטיל עליה פיקוח מיוחד".¹¹¹

מילים אלה היו מעין ניסוח של הקו הכללי של המדיניות האנטי-יהודית שהיתה נקוטה באותו זמן בידי הנהגת הרייך.

על הממשל האזרחי שהוקם בליטא בסוף יולי הוטל ליישם מדיניות זו הלכה למעשה, בשיתוף פעולה עם רשויות הס"ס והמשטרה. נציב הרייך של אוסטלנד (Reichskommissariat Ostland, RKO), הינריך לוזה (Lohse), אמר זמן קצר אחר כך ש"לפי החלטת הפירר, המטרה הסופית היא לגרמן את קומיסריאט הרייך אוסטלנד", וכי את היהודים "יש להרחיק מאזור זה ללא שיוך".¹¹² עם זאת, טרם התבררה המשמעות הקונקרטית של הקו המנחה שהתוו היטלר וגרינג, כי "יש להרחיק את היהודים מאזור זה ללא שיוך", או "כי אין ליהודים מה לחפש עוד באזורים שבשלטון גרמניה". במסגרת הוויכוח שהתנהל במהלך עשרת הימים שלאחר מכן בין הסיפ"ו לממשל האזרחי על ה"הנחיות הזמניות ביחס לשאלה היהודית בקומיסריאט הרייך אוסטלנד", שהועברו ב-13 באוגוסט, הושמעו לגביהן התבטאויות סותרות. אולם ודאי הדבר שעל הפרק עמד תיקון של התכנונים שהיו בתוקף עד לאותה עת. ראש איינזצגרופה A, שטלקר, רשם בשולי מכתב מ-6 באוגוסט הערה ביחס לטיטוט הנחיות הממשל האזרחי: "הטיטוט רואה העברת תושבים מן האזורים הכפריים לערים. אם יוחל ביישוב מחדש כבר עתה, חייב הדבר להיעשות באופן עקרוני ובדרך הבאה".¹¹³ עתה הציג שטלקר, מן הסתם על יסוד תכניות קודמות, שיקולים להקמת "אזורי שמורות ליהודים" (Judenreservatsräume), שאליהם "יידחסו" היהודים כדי "להעבידם שם בעבודות מועילות". ניסוחו של שטלקר "כבר עתה" ממחיש שגם הסיפ"ו נאלץ לשנות את תכניותיו בכל הקשור לכלל האוכלוסייה היהודית. נראה כי היישוב מחדש תוכנן למועד מאוחר יותר, קרוב לוודאי לאחר ניצחון מהיר במלחמה. אלא שניצחון זה התרחק והלך.

¹¹¹ דוח מ=29 ביולי 1941 מטעם הגנרל נגל על תשובותיו של גרינג לשאלות שהפנה אליו המטה הכלכלי מזרח. BA-MA, RW 31/97.

¹¹² פרוטוקול מ=5 באוגוסט 1941 על "דין על המצב המדיני והכלכלי באוסטלנד בישיבה אצל שר הרייך רוזנברג ב=1 באוגוסט 1941". BA, R 6/300, Bl. 1-5. ציטוט מתוך Bl. 2.

¹¹³ LVVA, P 1026-1-3, Bl. 237-239. בשולי דף 238 רשומה ההערה בכתב ידו של שטלקר. בגרסה של מסמך זה שראתה אור בדפוס מופיע פענח שגוי: אם יוחל "כאן" ביישוב מחדש כבר עתה. Hans Mommsen and Susanne Willems (eds.), *Herrschaftsalltag im Dritten Reich: Studien und Texte*, Düsseldorf, 1988, pp. 467-471, here p. 469, fn. 17.

אילו תוצאות הניב הדיון בין הממשל האזרחי לאיינזצגרופה A? אפשר לשחזר תהליך קבלת החלטות זה הן על-פי עדויות (בחלקן מפורטות ביותר) שנמסרו בהליכים משפטיים שלאחר המלחמה והן באמצעות בחינת המדיניות שננקטה בפועל לאחר מכן.

אחרי סוף יולי 1941 החמיר מצבם של יהודי ליטא. היהודים שישבו באזורים הכפריים הושמו במקרים רבים בבידוד בפאתי היישובים, בבתי כנסת, בצריפים, באסמים, או במשקים חקלאיים נידחים. אלפים רבים של גברים כבר נאסרו או נרצחו. מאחר שעל הנשים, הילדים והזקנים נאסר לעזוב מחנות מאולתרים אלה, נגזרה עליהם חרפת רעב ומחלות החלו מתפשטות ביניהם. חלק מהנשים אולצו לצאת לעבודה. השמירה עליהן והאכלתן היו נתונות בידי המשטרה והשלטון הליטאיים.

דיונים רבים התקיימו עתה הן ברמת הקומיסריאטים המחוזיים והן ברמת הקומיסריאטים האזוריים על החרפת בעיות האספקה. כאן, על-פי עדויות רבות, כבר נשמעו התבטאויות כי לנוכח המחסור במזון אין להקציב עוד מכסות לנשים וילדים היהודים, אלא יש לרצוח אותם.¹¹⁴ באחד הדיונים הללו התבטא באותה רוח איש גסטפו מממל, כי הנשים והילדים היהודים ממילא אינם עובדים ולפיכך יש לראות בהם אכלנים חסרי תועלת (unnütze Esser).¹¹⁵ בעקבות זאת סירב הממשל הליטאי לחלק תלושי מזון ליהודים. ביולי 1941 התלונן ראש עיריית קרטינגה לפני הס"ד שאינו יודע כיצד לספק את צורכי היהודים.¹¹⁶ ראש העירייה הליטאי של גרגדז'אי, שנתמנה לתפקידו על-ידי הגרמנים, דרש מצרכי מזון בשביל הנשים והילדים היהודים בעיר המחוז קרטינגה. אולם הממשל הגרמני הגדיר את היהודים "אכלנים חסרי תועלת", והודיע כי נתקבלה הוראה לרצוח אותם.¹¹⁷ קומיסר אזור שוולי (Šiauliai), הנס גווקה (Gewecke), הורה למועצת מחוזות ליטא ולראשי העיריות לשלוח את הנשים והילדים היהודים להירצח בירי בידי המשטרה הליטאית הסרה למרות גרמנית.¹¹⁸

שררה התאמה רבה בנקודה זו בין העדויות השונות. מסמכי הממשל האזרחי שהגיעו לידינו, לעומת זאת, כוללים רק רמזים מעטים לכך, ואף הם טעונים בדיקה קפדנית. ב-13 באוגוסט ניתנה פקודה לכלוא בגטאות בתוך 14 יום את כל היהודים מהקומיסריאט האזורי שוולי. ההוראה היתה לרכז את יהודי האזורים הכפריים בערי המחוז, שם היה על העיריות הליטאיות לדאוג לצורכיהם.¹¹⁹ על סמך המקורות העומדים לרשותנו בשעה זאת עלינו להניח לפרשנות להשיב על השאלה אם יש אמת בעדותו של ראש שלוחת הגסטפו בטילזיט, בֶּ-מה,

¹¹⁴ Rüter, *Urteil*, vol. 15, pp. 194-203; ההליך המשפטי נגד פִּיֶּשֶׁר=שוודר ואחרים, כתב האישום, כרך 13, עמ' 3466-3484.

¹¹⁵ Rüter, *Urteil*, vol. 15, pp. 200f.; ההליך המשפטי נגד פִּיֶּשֶׁר=שוודר ואחרים, תיק נלווה, רישום של במה, עמ' 48.

¹¹⁶ ההליך המשפטי נגד פִּיֶּשֶׁר=שוודר ואחרים, כתב האישום, כרך 13, עמ' 3468, 3484.

¹¹⁷ ההליך המשפטי נגד פִּיֶּשֶׁר=שוודר ואחרים, כרך 8, עדותו של פ"ס, עמ' 2100.

¹¹⁸ עדויות מפקד הסיפ"ו הליטאי בקרטינגה, פרנס לוקיס (Pranas Lukys), ההליך המשפטי נגד פִּיֶּשֶׁר=שוודר ואחרים, כרך 10.

¹¹⁹ איגרת מאת הקומיסריאט האזורי בשוולי אל ראשי המחוזות והעיריות, 14 באוגוסט 1941, הנדון: הוראות והנחיות מטעם הקומיסר האזורי מ-13 באוגוסט 1941, LCVA, R 1099-1-1, Bl. 153-155.

המתייחסת לרצח של למעלה מ-500 נשים וילדים יהודים בבטקי (Batakiai). הוא טען שהאופטשטורמפירר-ס"ס הנס מרטן (Merten), קומיסר העיר והממונה על התזונה בטאורגה (Taurage), אמר על מעשי רצח אלה ש"פתרון סופי" כזה תואם את הנחיות הממשל האזרחי מ-13 באוגוסט בכל הקשור ל"שאלה היהודית", שכן היהודים "עומדים להיכלא בגטאות תוך הגבלה של כמות מצרכי המזון שיקבלו".¹²⁰

במקורות המוכרים לנו מופיעה ב-3 בספטמבר 1941 ההתבטאות החד משמעית הראשונה שבה נאמר שעל הסיפ"ו הגרמני הוטל עתה "לחסל את כל היהודים" באזור מסוים בליטא.¹²¹ מאחר שהדיון בין הממשל האזרחי לסיפ"ו נסב על שאלת העובדים היהודים ומשפחותיהם בלבד, אין ספק כי במהלך חודש אוגוסט הוסכם ביניהם שיש לרצוח את שאר האוכלוסייה היהודית. ההנחיות הזמניות מ-13 באוגוסט "לטיפול ביהודים בתחום שיפוטו של קומיסר הרייך אוסטלנד" מבהירות חלק מהסכם זה: "יש לטהר את האזורים הכפריים מיהודים".¹²² דבר זה אכן נעשה בשלושת החודשים הבאים. ההתרחשויות בשבועות ובחודשים הבאים מצביעות על כך שביחס להכללת הנשים והילדים היהודים במבצעי הרצח לא שררה מחלוקת בין הממשל האזרחי לס"ס, בניגוד לשאלה בדבר הטיפול בעובדים היהודים.

רצח הנשים והילדים היהודים בליטא החל ב-15 באוגוסט באזורים הכפריים בצפון-מזרחה ובצפונה של ליטא, ונמשך לאחר מכן בקובנה ובסביבתה. מבין 90,000 היהודים שנרצחו עד אמצע אוקטובר 1941 חיו למעלה מ-40,000 בקומיסריאט האזורי הצפוני שוולי, ולמעלה מ-30,000 באזור קובנה.¹²³ על סמך העדויות המונחות לפנינו, אשר יש ביניהן התאמה רבה בנקודה זו, אפשר לקבוע שבעיות האספקה בליטא ובמרחב הפעולה של גיס צפון היו גורם רב חשיבות ואולי אף מכריע בקבלת ההחלטה למנוע מזון מן הנשים והילדים היהודים בתוקף היותם אכלנים שאינם ראויים לשימוש ככוח אדם לעבודה, ותחת זאת לרצוח אותם.

סיכום

בדיקת המדיניות האנטי-יהודית באזור הבלטי מעלה שמנגנון השלטון הצבאי, ושישה שבועות אחריו גם מנגנון השלטון האזרחי, פעלו באזור זה בלחץ גובר והולך. המצב הבלטי צפוי בחומרתו באזורי החזית של הארמיות שפעלו מזרחית לגבולות האזור הבלטי הביא במדינות אלה, שנעשו עתה ל"עורף החזית": להשפעה כפולה, שבאה לידי ביטוי בשני היבטים עיקריים: ראשית, במגמה לכלול באספקה לכוחות הגרמניים כמות גדולה יותר של מוצרים מן המדינות הכבושות עצמן, ולהעבירם אליהם במהירות בתנאים של קשיי הובלה לוגיסטיים

¹²⁰ ההליך המשפטי נגד פישר=שוודר ואחרים, תיק נלווה, רישום של במה, עמ' 52.
¹²¹ הערה של גווקה מ-3 בספטמבר 1941, הנדון: ענייני יהודים בשוולי, 3, vol. 3, ZStL, 207 AR-Z 774/61, BI. 529/530.

¹²² הנחיות זמניות לטיפול ביהודים בתחומי קומיסריאט הרייך אוסטלנד. ציטוט מתוך: IMG, vol. 27, pp. 19-25, here p. 24.

¹²³ דוח כולל של איינזצגרופה A, 15 באוקטובר 1941, TKIDK, 500-4-93.

תמידיים. שנית, בתפיסת מקבלי ההחלטות שבעיות ההובלה קשורות בשאלות של ביטחון. הוראת המטה הכלכלי מזרח מתחילת יולי שנזכרה לעיל, לספק לאוכלוסייה המקומית מזון בכמות ההכרחית ביותר בלבד, נומקה בצורך "לאבטח את האזור העורפי". יתרה מזאת, אסור היה שמשלוחי האספקה יהיו חשופים לסכנת פיגועים, שנתפסה כחמורה לאור היקפם המצומצם יחסית של כוחות האבטחה של ממשל הכיבוש הגרמני. ההנהגה הנאצית סברה שאפשר לפתור שני מכלולי בעיות אלה, השגת מזון ואבטחת "האזור העורפי של החזית", על-ידי הקצנת המדיניות כלפי האוכלוסייה היהודית. איינזצקומנדו 3 סיכם לפיכך את פעולותיו הרצחניות של קומנדו-המן (Kommando-Hamann) בינואר 1942, שבמהלכן נרצחו כ- 60,000 יהודים, כדלקמן: "במהלך פעילותו של קומנדו זה, שהשתרעה על-פני ליטא כולה, נמצא שאי אפשר לייצב את הגזרה העורפית של החזית על-ידי חיסול מספר קטן יותר של יהודים".¹²⁴

רצח היהודים נומק באילוצים רציונליים לכאורה, למשל שהדבר יגדיל את כמויות המזון שאפשר יהיה לספק לאוכלוסייה, בעיקר לחיילים הקרביים הגרמנים, ובו בזמן יביא לשיפור מצב הביטחון. האפשרות לגרש את האוכלוסייה היהודית כולה "אל המזרח", שנשקלה לפני המלחמה, היתה מותנית בניצחון על ברית המועצות, ולפי שעה לא נראתה ישימה. במצב של מלחמה התובעת קרבנות רבים, ניצב ממשל הכיבוש הנאצי לפני השאלה אם יש להקצות מזון לאוכלוסייה היהודית שהושמה בבידוד בפאתי היישובים, או לחיילים הלוחמים בחזית. למראית עין היה הממשל הליטאי אחראי על סיפוק צרכי היהודים באזורים הכפריים ובגטאות. הממשל הליטאי לחץ אף הוא לקבל את המזון הדרוש, שנמצא בפיקוח גרמני. הממשל הגרמני התקשה ביותר לספק את צרכי חיילי הארמיות והאוגדות המשוריינות בלי הסיוע של משלוחי אספקה מן הרייך. אולם הוטל עליו תפקיד שונה, שדחיפותו גברה בתוך שבועות מעטים: להמיר בהיקף גדל והולך את האספקה מן הרייך באספקה מן האזורים הכבושים. בנוסף, הגיעו עתה הוראותיו של וגנר להתחיל בצבירת מאגרי מזון בבסיסי האספקה מ-15 באוגוסט ואילך, וזמן קצר לאחר מכן הסתמן צורך במשלוחי מזון רבע שנתיים גדולים ביותר של חיטה ללחם, בשר וכדומה. כשאנו רואים על רקע זה, את הוראותיו של גרינג לספק מזון רק למי שעובדים למען כלכלת המלחמה הגרמנית, מתחוור כי בכך נשללה מן האוכלוסייה היהודית הזכות לחיות. בחירת אופן הביצוע המעשי של הנחיותיהם של היטלר וגרינג הושארה בידי שלטונות הכיבוש האזוריים.

כאשר משחזרים את הפרספקטיבה של מקבלי ההחלטות הגרמנים בליטא בפרק זמן זה, מתברר כי במחצית יולי 1941 החל המצב להחמיר באופן בלתי צפוי ולאיים על יכולתם לממש את מטרותיהם. הם נקלעו עד מהרה ללחץ לפעול ולקוצר זמן גוברים והולכים. במצב זה, מנקודת ראותם האנטישמית, נראה להם המעבר לרצח יהודי ליטא לאלתר כאפשרות

¹²⁴ דוח מקדמי לדוח שטלקר מס' 2, כפי הנראה מינואר 1942, BA, R 90/146.

פעולה ראלית. כוח האדם הדרוש לביצוע פעולת רצח מעין זאת היה קיים בשורות הסיפ"ו הגרמני באזור הבלטי, בפרט בקרב אנשיו בעלי הדעות הקיצוניות, ובקרב השוטרים הליטאים שגילו נכונות לשתף פעולה עם הגרמנים. זאת ועוד, בתחילת אוגוסט החל הס"ס להרחיב את רשת בסיסיו ואת כוח האדם שלו בליטא. הימלר ביקר בקובנה ב-29 ביולי, וב-2 באוגוסט הורה להרחיב את שלוחות הס"ס.¹²⁵ יחידות המשטרה הליטאיות הוכפפו על-ידי האורפ"ו למפקדים המקומיים של הס"ס והמשטרה,¹²⁶ שסופחו בתורם למפקד הס"ס והמשטרה והועמדו לרשות הקומיסר הכללי לצורך "אבטחה משטרתית".¹²⁷ רציחתם השיטתית של יהודי ליטא דרשה משלטונות הכיבוש האזוריות לקבל לגיטימציה מידי הנהגת הרייך. כאן עמד על הפרק רצח המונים שיטתי בסדר גודל אשר בסופו של דבר היה טעון אישור של היטלר.

גם ביחס להנהגת הרייך יש לקבוע שהמצב יצא משליטתה בקצב גובר, והזמן שעמד לרשותה פחת והלך. בהיערכות לקראת המלחמה נגד ברית המועצות הדגיש היטלר את החשיבות שבמניעת עיכובים.¹²⁸ ברוח זו, ליבה היטלר בסוף יולי 1941 את הדאגה: "כמה זמן נותר לי כדי לגמור עם רוסיה, ולכמה זמן עודני זקוק?"¹²⁹ האדמירל קנריס (Canaris) סקר את המצב במטהו הראשי של היטלר באומרו ש"האווירה שם עצבנית מאוד מכיוון שהמערכה הרוסית, כפי שמתחוויר, אינה מתנהלת 'לפי כללי המשחק'. מתרבים הסימנים לכך שהמלחמה אינה מביאה לקריסתו הפנימית של הבולשוויזם, כצפוי, אלא להתחזקותו".¹³⁰ העיכובים מחמת הליקויים הבלתי צפויים במהלכה הצבאי של המלחמה העמידו בסימן שאלה לא רק תכנונים צבאיים משניים, אלא את "תכניתו הכוללת של היטלר".¹³¹ ה"משבר החמור"¹³² שחל מאמצע יולי עד אמצע אוגוסט 1941 העמיד בסכנה את אשיות התפיסה הנאצית, שטענה שבאמצעות השליטה ביבשת אירופה אפשר יהיה לאלץ את בריטניה להתייצב לימין גרמניה ולהשאיר בשלב זה את ארצות הברית מחוץ למלחמה.

¹²⁵ איגרת מאת הימלר מ-2 באוגוסט 1941 אל HSSPF Ost ו-HSSPF 101-103, הנדון: מפקדי ס"ס ומשטרה מקומיים באזורים העורפיים של הכוחות הלוחמים כממונים מטעם HSSPF. LVVA, P 1026-1-17, Bl. 279.

¹²⁶ ראה הפקודה המתייחסת לכך, מ-2 באוגוסט 1941, שהועברה ליחידות הליטאיות בוולנה, LCVA, R 689-1-223, Bl. 16.

¹²⁷ הימלר הודיע על כך ב-9 באוגוסט 1941. "הנדון: ארגון הס"ס והמשטרה בשטחים הכבושים במזרח", TKIDK, 1323-1-50.

¹²⁸ "עלינו לנחול הצלחות למן ההתחלה. אסור שיחולו עיכובים". KTB Halder, vol. 2, pp. 318, 319. ב-4 יוני 1941 חזר הלדר ושינן באוזני מפקדי האוגדות לסיכום: "חשוב: ביצוע מהיר של מבצע ברברוסה". KTB Halder, vol. 2, p. 438.

¹²⁹ על דאגתו זו של היטלר דיווח קייטל בסוף יולי 1941, בביקורו במפקדת גיס מרכז בבוריסוב. ציטוט מתוך: Reinhardt, Wende, p. 35. על הפניה זו אני מודה לכריסטיאן גרלך.

¹³⁰ יומנו של ארווין להוזן (Lahousen), רישום מ-20 ביולי 1941, IfZ, Fd 47, Reinhardt, Wende, p. 13.

¹³¹ Reinhardt, Wende, p. 13.
¹³² Elke Fröhlich (ed.), Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Part II: Diktate, vol. 1, Munich, 1996, רישום מ-19 באוגוסט 1941, עמ' 257, 261. ב-29 ביולי 1941 ציין גבלס לראשונה כי מדובר ב"משבר". ב-2 באוגוסט 1941 כבר יצא מתוך הנחה שיש להכין את העם הגרמני לקראת "מלחמה קשה ואולי אף ממושכת". שם, עמ' 139, 164. ב-8 באוגוסט 1941 כבר אמר כי "בלתי סביר" שאפשר יהיה לסיים את המלחמה נגד ברית המועצות עוד ב-1941. שם, עמ' 195-194.

בפועל החל מסתמן ההפך מכך. במקום "ניצחון בזק" על ברית המועצות החלה מלחמת התשה ממושכת,¹³³ שהתנהלה לא נגד ברית המועצות בלבד אלא נגד ברית של מדינות שהחלו לשתף פעולה ביניהן ונהנו מעדיפות מבחינת הפוטנציאל המלחמתי שלהן. לפי שעה לא נמצאה ראייה מתועדת לתאריך המדויק של שיחה משוערת בין הנהגת הרייך לבין שלטונות הכיבוש האזוריים באזור הבלטי, שנסבה על רצח היהודים בחלק זה של ברית המועצות הכבושה. בסוף יולי ובתחילת אוגוסט היו לראשי הרשויות האחראיות בממשל האזרחי, בכלכלה, בסיפ"ו ובוורמכט הזדמנויות רבות לקיים ביניהם התייעצויות בעל-פה.¹³⁴ תוצאת השיחות הללו הובאה לעיל: לזזה דיבר ב-1 באוגוסט על "החלטת הפירר", שלפיה "יש לסלק מאזור זה עד תום" את היהודים.¹³⁵ כעבור שבועיים התברר סופית כי אין מדובר עוד בגירוש היהודים "אל המזרח", אלא ברציחתם על-ידי שלטונות כיבוש גרמניים בסיוע ליטאי. ב-15 וב-16 באוגוסט 1941 רצחו יחידות גרמניות וליטאיות 3,200 גברים, נשים וילדים ברוקישקיס (Rokiškis), סמוך לדווינסק, מקום ששכן בתחום השיפוט של הקומיסריאט האזורי שוולי בראשותו של הנס גווקה, ידיד קרוב של הינריך לזזה.¹³⁶ לפי התאריך אפשר להניח שהדברים שרשם גבלס בעקבות פגישה עם היטלר ב-19 באוגוסט התייחסו גם לרצח יהודי ליטא, שהחל להתבצע עתה בקנה מידה נרחב: אנחנו משוחחים גם על הבעיה היהודית. הפירר משוכנע כי דבר הנבואה שאמר בשעתו ברייכסטג, שאם יעלה בידי היהדות לחרחר מלחמת עולם נוספת היא תסתיים בהכחדת היהודים, הולך ומתגשם. הוא הולך ומתמשש בעצם שבועות וחודשים אלה, בוודאות הנראית

¹³³ הפקודות ביחס למצב הביטחון בשטחים הכבושים, שנעשו עתה דרסטיות יותר ויותר, כונו בכל פעם גם נגד היהודים, אף שבשלב מוקדם זה הם טרם גילו כל סימני התנגדות. לאחר שהתבטא היטלר כבר ב=16 ביולי 1941 כי יש לירות למוות בכל מי שאפילו מפלבל בעיניו, הורה קייטל ב=23 ביולי 1941: "לנוכח גודל המרחב, הכוחות העומדים לרשותנו לצורך אבטחת השטחים הכבושים במזרח יספיקו רק אם שלטון הכיבוש יזרה אימה כזאת שהיא לבדה תיטול מן האוכלוסייה כל חשק לסרבנות". רישום של בורמן (Bormann) על שיחה בהשתתפות היטלר, רוזנברג, למרס (Lammers), קייטל, גרינג ובורמן. *IMG*, vol. 38, 221-L, pp. 86-92; *IMG*, vol. 34, pp. 258-259, 052-C.

¹³⁴ לזזה, קומיסר הרייך באוסטלנד, נפגש ב=24 ביולי 1941, לפני כניסתו לתפקידו באזור הבלטי, עם קצין האפסנאות הראשי וגנר כדי להתחקות על המצב. הוא פגש ב=25 ביולי את מפקד אוסטלנד מטעם הוורמכט ולטר ברמר (Braemer), ושוחח ב=26 ביולי עם היטלר. זמן קצר לאחר מכן נפגש לזזה עם הימלר, עם מפקד הס"ס והמשטרה הבכיר הנס=אדולף פריצמן (Prützmann) ועם ראש הסיפ"ו קרל דליגה (Daluge) בעת מסעו בן שלושת הימים של הימלר, מ=29 עד 31 ביולי, לאזור הבלטי. גם שטלקר יצר קשר עם קומיסר הרייך "מיד עם התמנותו לתפקיד". "Das Kriegstagebuch des Diplomaten Otto Bräutigam," in *Biedermann und Schreibtischtäter, Materialien zur deutschen Täter-Biographie: Beiträge zur 'om EM; nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*, vol. 4, Berlin, 1987, pp. 138f; Richard Breitman, *The Architect of Genocide: Himmler and* ;BA, R 58/214, 1941, 27 ביולי 1941, 35; *the Final Solution*, Hanover/New England, 1991, p. 190; Landesarchiv Schleswig-Holstein, TKIDK, ;Nachlaß Lohse, Abt. 399.65, no. 10, 15 באוקטובר 1941, 500-4-93, Bl. 3f.

¹³⁵ ראה לעיל, הערה 112.

¹³⁶ "רשימה כוללת של ההוצאות להורג שבוצעו עד כה באזור הפעולה של איינזקומנדו 3", מ=10 בספטמבר 1941, BA, R 70 SU/15, Bl. 78.

כמעט על-טבעית. במזרח יהיה על היהודים לפרוע את החשבון. בגרמניה כבר שילמו אותו בחלקו, ובעתיד יהיה עליהם לשלם אף יותר.¹³⁷

בחינת המצב ששרר בצפונה של ברית המועצות הכבושה בקיץ 1941 מצביעה על גורמים רבים לתהליך הפוליטי שהולך לרציחתם של יהודי ליטא בתוך זמן קצר כל כך. כבר לפני המלחמה תוכנן לעקור (aussiedeln) בהקדם האפשרי את כל היהודים מקומיסריאט הרייך אוסטלנד. מתכניות אלה השתמע גם שהאוכלוסייה היהודית תיקלע חיש מהר למצוקה חמורה ביותר. אחת המטרות היתה לרצוח לאלתר את השכבה שכונתה ה"אינטליגנציה היהודית-בולשוויקית". מדיניות הביטחון הנציונל-סוציאליסטית היא שהכתיבה את התכניות בשלבים הראשונים. יחד עם זאת, לא תוכנן מלכתחילה לרצוח את כל היהודים כבר בזמן המלחמה.

אולם ההקשר ההיסטורי העיקרי שעל-פיו תורגמו תכניות הביזה והגירוש, שעמדו על יסודות גזעניים וכלכליים, לרצח מידי של רוב האוכלוסייה היהודית, נוצר רק עקב מהלכה השלילי הבלתי צפוי של המלחמה. אין ספק בכך שהמדיניות הגרמנית האנטי-יהודית הוסלמה כבר לפני המלחמה נגד ברית המועצות במידה כזאת שרצח היהודים נעשה לדבר שבגדר האפשר. אנו מוצאים ראיה לכוונות השמדה אלה גם בתכניות הגירוש. יחד עם זאת, ניתוח המדיניות הקונקרטית מעלה אפשרות שנדרשו לצורך זה גם גורמים נוספים. שינוי מדיניות ההרעבה הגזענית כלפי חלקים גדולים של האוכלוסייה הסובייטית פגע תחילה ביהודים בליטא, שהיו חשופים למצוקה גוברת והולכת ואשר הזכות לחיות עמדה ממילא להישלל מהם. מבצעי הרצח ההמוניים מצאו לגיטימציה גם במדיניות הביטחון הנציונל-סוציאליסטית, שראתה באוכלוסייה היהודית כשלעצמה סכנה ל"יצוב האזור שבעורף החזית". מדיניות המזון ומדיניות הביטחון מתגלות כאן כשני ההיבטים המכריעים שהביאו להקצנת המדיניות האנטי-יהודית ואפשרו את "תהליכי הפרדה" (Entkopplungsprozesse) העיקריים.¹³⁸

בהתייחסות קונקרטית לליטא פירושו של דבר: הרצח המידי של חלק ניכר מיהודי ליטא עוד בעיצומה של המלחמה נראה למקבלי ההחלטות הנאצים בממשל הכיבוש כאמצעי לצמצום צווארי הבקבוק המסוכנים והבלתי צפויים שהכבידו על כלכלת המלחמה, ובו בזמן להפגת הדאגות המשטריות-ביטחוניות. לנוכח התגברותם המהירה של הלחץ לנקוט פעולה ושל לחץ הזמן, הוחלט ש"היהודים הם שישלמו את המחיר". בראייה האנטישמית של מקבלי ההחלטות הנאצים אף זכה דבר זה ללגיטימציה כ"התגוננות" מפני היהודים, "אויבי נפשו" של העם הגרמני.¹³⁹

¹³⁷ Goebbels, *Diktate*, רישום מ=19 באוגוסט 1941, כרך 1, עמ' 269.

¹³⁸ Ludolf Herbst, *Das nationalsozialistische Deutschland 1933-1945*, Frankfurt a.M., 1996

במיוחד פרקים 12 ו=13, כאן עמ' 378.

¹³⁹ דוח דו שבועי מס' 1 של המטה הכלכלי מזרח, 22 ביוני 1941 עד 5 ביולי 1941, BA-MA, RW 31/90b.

דומני אפוא שיש מקום לפקפק האם הלך הרוח הבסיסי שלאורו נתקבלו ההחלטות מוגדר נכוחה בקביעה שהחלטות אלה נתקבלו במידת מה מתוך שיכרון הניצחון ששרה על ההנהגה הנאצית, ללא התחשבות בשיקולים פרגמטיים.¹⁴⁰ תחת זאת יש מקום להניח שהחלטה להקצין את הצעדים נתקבלה דווקא במצבים של מחסור באספקה ושל לחץ זמן גובר והולך שנתפסו כמאיימים ביותר, במגמה להתמודד עם הבעיות מתוך "פרגמטיות" נציונל-סוציאליסטית, קרי - בעזרת כוח מבוקר פוליטית, תוך שימוש בטרור ממניעים גזעניים כוללניים (rassische Generalprävention) ופעולות רצח ממוקדות: יש החייבים למות למען יוכלו האחרים לחיות חיים טובים יותר או להיטיב יותר להילחם.

מקור: "מדיניות ההשמדה הנאצית 1933-1945: מחקר ופולמוס בהיסטוריוגרפיה הגרמנית החדשה", אולריך הרברט (עורך), יד ושם 2000. עמ' 215-243.

---

¹⁴⁰ Christopher R. Browning, "The Euphoria of Victory and the Final Solution: Summer-Fall 1941," in *German Studies Review*, 17 (1994), pp. 473-481; Weinberg, *Eine Welt in Waffen*, p. 334